

The Transformation of the Friday Prayer Institution in Contemporary Iran: A Case Study on the Genealogy and Religious Authority of the Imam Jom‘e Family of Zanjan

Hasan Rostami✉

1. PhD in History of Iran after Islam, Department of History, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran. rostami.h1210@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 3 Aug 2025

Received in revised

form: 6 Oct 2025

Accepted: 25 Oct 2025

Published online: 4 Nov 2025

Key word:

Emamat-e Jom‘e

(Friday-Prayer

Leadership)

Khamsa (Zanjan)

Hosseini-Zanjani Qajar

Pahlavi Institutional

Transformation

Extended Abstract

Abstract

This study traces the transformation and continuity of the Friday-Prayer leadership (Emamat-e Jom‘e) in Zanjan from the Qajar era to the Islamic Republic through the Hosseini-Zanjani family. It argues that durable authority rested on a dual foundation: Religious legitimacy—jurisprudential training, Sayyid lineage, and ritual mastery.

Strategic alignment with state power—state patronage, security institutions, and revolutionary organizations.

Using family and organizational archives, waqf deeds, seals, judicial endorsements, manuscript lists, library sources, press materials, and interviews, the article reconstructs the genealogy and institutional trajectory from Seyyed Mohammad Majtahid Sardani’s founding tenure to Seyyed Mohammad Azaddin Hosseini’s activist leadership and its post-revolution reconfiguration.

The office evolved from a primarily ritual role into a multi-functional religious, judicial, economic, and political institution, yet faced recurring legitimacy crises over endowment management, intra-clerical rivalries, land transactions, and shifting state policies.

Through a historical-institutionalist lens, the analysis identifies path dependence stemming from early non-local appointment choices, and critical junctures—including Babist uprisings, the Constitutional Revolution, Reza Shah’s centralization, World War I famine, the post-1941 opening, and the 1979 Revolution—that reshaped roles and alliances.

The study shows how symbolic religious capital was converted into structured influence via documentation, rule-bound waqf governance, court recognition, and alliances with marja‘ networks. It further demonstrates institutional recombination across generations—including library building, seminary bylaws, civic education, and mobilization—that stabilized authority amid policy turbulence and security pressures. Ultimately, the Imam Jom‘e office became a key node linking religious legitimacy to local administration and social order by adapting governance practices to evolving expectations and broader societal needs.

Introduction

The province of Khamsa (Zanjan), situated between Tehran and Tabriz during the Qajar period, held considerable political and religious significance. In this milieu, prominent learned-religious families—such as the Sheikh-al-Islam and Mirza'i households in Zanjan, and the Sadaat of Soltaniyeh—consolidated social authority through shari'a courts, ritual leadership, and local conflict mediation. Within this landscape, the Hosseini-Zanjani family rose from a rural origin (Sardan, Tarom-e Sofla) to occupy the office of Imam Jom'eh and the custodianship of the Jameh Mosque endowments, embedding itself in the local power structure from the mid-Qajar era onward.

This article addresses a central question: How did the Friday-Prayer institution in Zanjan, configured as a family-based office, form, stabilize, and reorganize across political upheavals? It contends that the family's continuity over more than a century rested on the interplay between symbolic religious capital and ties to formal power. The study situates this trajectory within the broader dynamics of Iranian state-religion relations, clerical authority, and waqf governance, highlighting how the Imam Jom'eh office became a central node linking religious legitimacy with local administration and social order.

Materials and Methods

The study relies on diverse sources to reconstruct the institutional trajectory of the Imam Jom'eh office in Zanjan, including:

Family archives and organizational documents—waqf deeds, seals, judicial endorsements—providing direct evidence of custodianship and governance practices.

Manuscript lists and scholarly works attributed to office-holders, supplemented by local and national press reports.

Interviews with clerical descendants and community members, providing oral testimony.

Analytically, the study combines a descriptive-historical narrative with historical institutionalism.

Path dependence explains how early choices, such as appointing a non-local Sayyid with recognized scholarly pedigree, created durable trajectories.

Critical junctures—Babist uprisings, the Constitutional Revolution, Reza Shah's centralization, World War I famine, the post-1941 opening, and the 1979 Revolution—marked turning points where roles and alliances were reshaped.

Conceptually, the study mobilizes symbolic religious capital, state-linked legitimacy, and institutional recombination to demonstrate how ritual, judicial, economic, and political functions stabilized authority across generations.

Discussion of Results and Conclusions

Seyyed Mohammad Majtahid Sardani's appointment, brokered by provincial rulers and endorsed by the court, fused recognized scholarship and Sayyid lineage with a deliberate non-local strategy

to defuse entrenched clerical rivalries in Zanjan. His authority quickly extended beyond ritual leadership, adding judicial mediation and supervision of mosque endowments as instruments of public order. Anti-Babist mobilization turned the Jameh Mosque into a site for collective resistance, where sacrifice, mourning, and mass ritual generated durable symbolic capital. By translating personal credibility into family-based stewardship, the office began to institutionalize, converting charisma into routines anchored in mosque governance. This foundational settlement set a path-dependent trajectory in which religious legitimacy combined with state-linked recognition as the core of authority.

Under Mirza Abdolvase', proximity to Qajar patronage and oversight of shari'a courts strengthened institutional standing, yet pressures emerged around endowment consumption, land transactions, and distributive credibility. Succession by Mirza Abolfazayel, marked by youth, illness, and administrative fragility, intensified strains, disrupting student stipends and routine governance. Factional contests over custodianship, coupled with opposition to constitutionalists, produced sanctions and hardship. Emergency alliances with senior ulama preserved formal continuity while eroding symbolic reserves, revealing endowment transparency and distributive fairness as stress tests for religious authority.

Mirza Mahmoud Hosseini reassembled the institution by combining Najaf-based traditional training and ijihad certification with modern education and French literacy, widening the repertoire for legal and administrative engagement. He secured formal recognition of custodianship, reorganized mosque governance, and restored congregational regularity despite Reza Shah's centralizing constraints. Legal stabilization of waqf management shifted authority toward rule-bound compliance, while educational initiatives repositioned the mosque as a civic learning node and community hub. Public branding of Masjed-e Seyyed embedded family authority within a recognizable institution, buffering it against policy turbulence.

Seyyed Mohammad Azoddin Hosseini integrated advanced training in Qom and Najaf with oppositional politics, challenging land reforms and enduring arrest and exile while cultivating ties to marja' networks. Institutional initiatives—including library building, seminary bylaws, and programmatic pedagogy—reoriented the mosque toward mobilization, deliberation, and local governance during the revolutionary juncture. After 1979, roles fragmented; formal Friday-Prayer leadership shifted, custodianship faced bureaucratic disputes, and security pressures—including assassination attempts—tested resilience. Nonetheless, daily leadership, public teaching, and waqf presence maintained influence within a pluralized field. Across generations, authority endured by recombining ritual, judicial, economic, and political functions,

converting symbolic capital into rule-governed capacity, and adapting governance practices to evolving expectations.

References

Books and Articles

- Ābrahāmiyān, Yervand (2005), *Irān beyn-e do enqelāb, tarjome-ye Ahmad Golmohammadi*, chāp 9, Tehrān: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Amanat, Abbas (2021), *‘Ahd-e Qājār va sodā-ye farang, tarjome-ye Kāzem Firoozmand*, London: Nashr-e Mehri. [In Persian]
- Amirtahmāsebi, ‘Abdollāh (1926), *Tārikh-e shāhanshāhi-ye A‘lāhazrat Rezā Shāh-e Kabir*, Tehrān: Matba‘e Majles. [In Persian]
- Arbāb, Forough (1999), *Akhtaran tābān, jeld 1, chāp-e sevom*, Dehli-No: Mo‘assese-ye Chāp va Enteshārāt-e Mer‘āt. [In Persian]
- Arshive-ye Asnād-e Edāre-ye Oqāf-e Shahrestān-e Zanjān (2024), *Parvande-ye Masjed-e Jāme‘-e Zanjān*, Zanjān: Edāre-ye Koll-e Oqāf-e Shahrestān-e Zanjān. [In Persian]
- Bayāt, Kāveh; Kohestāni-Nezhād, Mas‘ud (1993), *Asnād-e matbu‘āt (1286–1320)*, jeld 1, Tehrān: Sāzmān-e Asnād-e Mellī. [In Persian]
- Ehteshām al-Saltaneh, Mahmoud (2013), *Khāterāt-e Mahmoud Ehteshām al-Saltaneh*, be-koshesh Seyyed Mohammad-Mehdi Mousavi, Tehrān: Zavvār. [In Persian]
- E‘tezād al-Saltaneh, ‘Aliqoli Mirzā (1972), *Fetneh-ye Bāb, be-ehatemām va toziehāt va maqālāt-e Abdolhossein Navā‘i*, Tehrān: Enteshārāt-e Bābak. [In Persian]
- Goftogoo bā Marja‘-e ‘Āliqadr-e Taqleed Āyatollāh al-‘Ozma Hāj Seyyed ‘Azoddin Zanjāni (2002), *Faslnāme-ye Farhang-e Zanjān*, shomāre-ye mosalsal 10 va 11, ss. 7–24; va shomāre 12, ss. 1–44. [In Persian]
- Hall, peter A, Taylor, Rosemary C. R (1996), *Poliyical Science and the three new institutionalisms. Political studies*, 44(5), 936-957. [In Persian]
- Hoseyni-Zanjāni, Seyyed Mohammad-Bāqer (2008), *Zendegināme-ye marja‘-e ‘ālīqadr-e Shi‘e Hazrat Āyatollāh al-‘Ozma Seyyed Mohammad ‘Azoddin Hoseyni Zanjāni*, chāp-e avval, Mashhad: Mohhaqeq. [In Persian]
- Khazā‘i, Ya‘qub; Khazā‘i, Shirzād (2018), *Tahavol dar ā‘inhā-ye edām dar gozār az dore-ye Qājār be Mashrute va Pahlavi (az marg-e hezār-bāreh tā noghte-ye sefr-e ta‘zib)*, *Majalle-ye Pajoohesh-hā-ye Tārikhi-ye Irān va Eslām*, dore 12, shomāre 23, ss. 83–104. [In Persian]
- Khormouji, Mohammad Ja‘far (1966), *Tārikh-e Qājār; Haqāyeq al-Akhhār-e Nāseri*, be-koshesh Hossein Khadiyojam, Tehrān: Nashr-e Zavvār. [In Persian]
- Keddie, N. R (1981), *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892*, London: Frank Cass. [In Persian]
- Lajavardi, Habib (1987), *Reference Guide to the Iranian Oral History Collection*, Cambrdge, MA: Harvard University, Center for Middle Eastern Studies. [In Persian]
-

- Lambton, A. K. S (1953), *Landlord and Peasant in Persia; A study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, Oxford: Oxford University Press. [In Persian]
- Mahoney, James, Thelen, Kathleen (2010), *Explining institutional change; Ambiguity, Agency and power*, Cambridge: Cambridge University Press. [In Persian]
- Morādi, Mas'ud; Khāni-Pur, Somayyeh (2015), *Barrasi-ye afkār va andishehā-ye Mahdi-Qoli Khān Hedāyat (Mokhber al-Saltaneh) va rābeteh-ye ān bā sonnat, mazhab va moderniteh*, *Majalle-ye Pajooohesh-hā-ye Tārikhi-ye Irān va Eslām*, dore 9, shomāre 17, ss. 142–182. [In Persian]
- Mohsen-Ardabāli, Yusef (2017), *Mohsen-nāme; majmooe-ye maqālāt-e Irānshenāsi yādnāme-ye Dr. Mohsen Ja'fari-Mazhab: Hokām-e Zanjān dar qarn-e sizdahom hejri qamari (1201–1300)*, be-khāstāri Parvin Estakhri va Jamshid Kiānfār, Tehrān: Sāzmān-e Asnād va Ketābkhāneh-ye Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān. [In Persian]
- Mousavi-Zanjāni, Ebrāhim (1973), *Tārikh-e Zanjān, 'olamā va dāneshmandān*, Tehrān: Ketābforushi-ye Mostafavi-Buzarjomehri. [In Persian]
- Qadimi-Qeydāri, 'Abbās; Jangjoo Qolanjī, Shahnāz (2017), *Hamkāri-ye Rūs va Engelis va havādes-e khonin-e Tabriz dar sāl 1330q/1911m*, *Majalle-ye Pajooohesh-hā-ye Tārikhi-ye Irān va Eslām*, dore 11, shomāre 21, ss. 207–232. [In Persian]
- Rostami, Hassan (2022), *Mashrutiyat dar Zanjān; setizehā va keshmakehshā-ye goruhhā-ye ejtemā'i va 'anāser-e siyasi va mazhabi dar sāl-hā-ye 1324–1329q*, *chāp-e avval*, Tehrān: Negāh-e Mo'āser. [In Persian]
- Rostami, Hassan (2025), *Mirās-e Dārā; Tārikh-e Masjed-e Jāme'-e Zanjān va degargoni va bāz-andishi dar mas'ale-ye towliyat-e movqofāt*, *chāp-e avval*, Tehrān: Negāh-e Mo'āser. [In Persian]
- Salah, Mahdi; Yārāhamadi, Ma'sumeh (2015), *Barrasi-ye jāygāh-e siāsat-e yekpāreh-sāzi-ye farhangi dar tamarkozgarāyi-ye dolat-e Rezā Shāh*, *Majalle-ye Pajooohesh-hā-ye Tārikhi-ye Irān va Eslām*, dore 9, shomāre 17, ss. 107–136. [In Persian]
- Sālur, Qahramān Mirzā (1995), *Khāterāt-e 'Ayn al-Saltaneh Sālur*, jeld 5, be-koshesh Mas'ud Sālur va Iraj Afshār, Tehrān: Asātir. [In Persian]
- Shobeyri-Zanjāni, Mūsā (2012), *Jor'e'i az daryā; maqālāt va mobāhes shakhsiat-shenāsi va ketāb-shenāsi*, jeld 2, Qom: Mo'assese-ye Ketāb-shenāsi-ye Shi'e. [In Persian]
- Zanjāni, Ebrāhim (2014), *Khāterāt-e Sheikh Ebrāhim Zanjāni*, be-koshesh Gholāmossein Mirzāsāleh, *chāp-e sevom*, Tehrān: Enteshārāt-e Kavir. [In Persian]
- Thelen, Kathleen (1999), *Historical Institutionalism in Comparative Politics*, *Annual Review of Political Science*, 2(1). 369-404. [In Persian]

Documents

Asnād-e Khāndān-e Dāmādi (2023), *Vaqf-nāmeḥ-ye Masjed-e Jāmeʿ*, Zanjān: Ketābforushi-ye Alaviyun. [In Persian]

Asnād-e Khāndān-e Emām-Jomʿeh (2025), *Asnād-e khāndān va Masjed-e Jāmeʿ*, Zanjān: Daftar-e Āyatollāh Hoseyni-Zanjāni. [In Persian]

Asnād-e Khāndān-e Mousavi-Zanjāni (2020), *Asnād-e dore-ye Qājār va Pahlavi*, Tehrān: Ārshive-ye Jaʿfar Mirzāʿi. [In Persian]

Asnād-e Khāndān-e Sheikh al-Eslām Zanjāni (2021), *Sowrat-e mosāseleh-nāmeḥā va ejārehnāmeḥā*, Zanjān: Majmooe-ye Asnād-e Khāndān-e Ziyāʿi. [In Persian]

Asnād-e Mūze-ye Mehrāneh (2023), *Asnād-e Khāndān-e Mirzāʿi*, Zanjān: Mūze-ye Mehrāneh Zanjān. [In Persian]

Sāzmān-e Asnād va Ketābkhāneh-ye Melli-ye Irān (SĀKMA), *shomāreh-hā-ye asnād*: 240/14680, 240/15285, 240/15287, 240/74855, 250/287, 250/948, 250/8873, 250/11260, 250/16787, 290/2638, 293/2815, 295/7875, 297/30367, 310/35528, 310/59958. [In Persian]

Ketābkhāneh-ye Mūze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Shorā-ye Eslāmi (KOMOMĀSHĀ), *shomāreh-ye sanad*: 70020120-0318215. [In Persian]

Manuscripts

Fāzel Māzandarāni, Asadollāh (n.d.), *Tārikh-e Zohur al-Haqq*, jeld 2, Zanjān: Asnād-e Khāndān-e Emām-Jomʿeh. [In Persian]

Hoseyni, Seyyed Mohammad (n.d.), *Lesān al-Sedq*, Zanjān: Asnād-e Khāndān-e Emām-Jomʿeh. [In Persian]

Mollā Mohammad Hasan ibn Mollā Qanbar ʿAli (1929), *Sharḥ-e zendegi-ye ʿolamā-ye Khamsa*, Zanjān: Asnād-e Khāndān-e Emām-Jomʿeh. [In Persian]

Newspapers

Haftehnāmeḥ-ye Omid-e Zanjān, sāl avval, shomāreh 19, panjshanbeh 27 Esfand 1372sh/1994m. [In Persian]

Haftehnāmeḥ-ye Omid-e Zanjān, sāl avval, shomāreh 20, doshanbeh 15 Farvardin 1373sh/1994m. [In Persian]

Haftehnāmeḥ-ye Shahāb-e Zanjān, sāl nohom, shomāreh 173, panjshanbeh 1 Khordād 1382sh/2003m. [In Persian]

Ruznāmeḥ-ye Chehre-Namā, sāl sevom, shomāreh 26, 20 Rajab 1324q/1906m. [In Persian]

Ruznāmeḥ-ye Ettlāʿāt, sāl 30, shomāreh 8902, 30 Dey 1334sh/1956m. [In Persian]

Ruznāmeḥ-ye Irān-e Now, sāl avval, shomāreh 70, 6 Zi al-Qaʿdeh 1327q/1909m. [In Persian]

Ruznāmeḥ-ye Irān-e Now, sāl avval, shomāreh 95, 7 Zi al-Hajjeh 1327q/1909m. [In Persian]

Ruznāmeḥ-ye Irān, sāl dovom, shomāreh 298, 2 Zi al-Hajjeh 1336q/1918m. [In Persian]

Ruznāmeḥ-ye Irān, sāl nohom, shomāreh 1894, 11 Safar 1344q/1926m. [In Persian]

Ruznāmeḥ-ye Parvin-e Khamsa, sāl avval, shomāreh 4, 27 Esfānd 1309sh/1931m. [In Persian]

Ruznāmeḥ-ye Parvin-e Khamsa, sāl dovom, shomāreh 148, 26 Khordād 1311sh/1932m. [In Persian]

Ruznāmeḥ-ye Parvin-e Khamsa, sāl dovom, shomāreh 195, 14 Dey 1311sh/1933m. [In Persian]

Ruznāmeḥ-ye Rūh-e Āzādi, sāl chahārom, shomāreh 151, yek-shanbeh 24 Dey 1334sh/1956m. [In Persian]

Interviews

Mosāhebeh bā Ahmad Hoseyni (2025), Zanjān: Daftar-e Āyatollāh Hoseyni-Zanjāni. [In Persian]

Mosāhebeh bā Āyatollāh Seyyed Mohammad Hoseyni-Zanjāni (2024), Zanjān: Daftar-e Āyatollāh Hoseyni-Zanjāni. [In Persian]

Cite this article: **Rostami, Hasan** (2025). *The Transformation of the Friday Prayer Institution in Contemporary Iran: A Case Study on the Genealogy and Religious Authority of the Imam Jom'e Family of Zanjan*. Journal of Historical Researches of Iran and Islam, vol 19, No.37Pages:69-108.

 [10.22111/jhr.2025.53770.3849](https://doi.org/10.22111/jhr.2025.53770.3849)

© The Author: **Hasan Rostami**

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحول نهاد امامت جمعه در ایران معاصر؛ مطالعه موردی تبارشناسی و تحلیل اقتدار مذهبی خاندان امام جمعه زنجان

حسن رستمی^۱

۱. دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، گروه تاریخ، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: rostami.h1210@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۸/۱۵

واژه‌های کلیدی:

امامت جمعه،

خمسه (زنجان)،

حسینی زنجان،

قاجار،

پهلوی،

تحول نهادی.

در جامعه زنجان، خاندان‌های متعددی در کسوت‌های سپاهی (قشون نظامی)، علمی، دیوانی و مذهبی نقش آفرینی کرده‌اند؛ برخی حذف شده‌اند و تعدادی با عبور از فراز و فرودهای تاریخی، به حیات اجتماعی و سیاسی ادامه داده‌اند. خاندان حسینی زنجان، در جایگاه امامت جمعه و تولیت موقوفات مسجد جامع، از اواخر دوره قاجار تاکنون، یکی از نهادهای خاندانی مؤثر در ساختار قدرت محلی بوده است. پیوند این خاندان با منابع مشروعیت مذهبی (فقاہت، نسب، مناسک) و سازوکارهای قدرت سیاسی (روابط با دولت، نهادهای امنیتی، ساختارهای انقلابی)، زمینه‌ساز استمرار اقتدار مذهبی - سیاسی آنان در بستر تحولات محلی و ملی شده است. پرسش اصلی مقاله آن است که نهاد امامت جمعه در زنجان چگونه در قالبی خاندانی، از دوره قاجار تا جمهوری اسلامی، شکل گرفت، تثبیت شد و در مواجهه با تحولات سیاسی - اجتماعی، بازآرایی نهادی یافت؟ براساس مدعای پژوهش، این خاندان با بهره‌گیری هم‌زمان از سرمایه نمادین مذهبی و پیوند با ساختار قدرت، توانسته است اقتدار خود را در طول بیش از یک قرن بازتولید و تثبیت کند. این استمرار، علی‌رغم مواجهه با بحران‌های مشروعیت، فرسایش سرمایه نمادین، و چالش‌های اقتصادی - سیاسی، از راه سیاست‌های احیاگرانه نسل‌های بعدی و بازآرایی نهادی در بستر تحولات محلی و ملی، امکان‌پذیر شده است. مقاله حاضر با تکیه بر اسناد خاندانی و سازمانی، منابع کتابخانه‌ای و مطبوعاتی، به شیوه توصیفی - تبیینی، به بررسی تاریخی و نهادی این استمرار و تحول پرداخته است.

استناد: منصور، رستمی حسن (۱۴۰۴) تحول نهاد امامت جمعه در ایران معاصر؛ مطالعه موردی تبارشناسی و تحلیل اقتدار مذهبی خاندان امام جمعه زنجان، پژوهش‌های

تاریخی ایران و اسلام، پاییز و زمستان، ۱۴۰۴، دوره ۱۹، شماره ۳۷، ص ۶۹-۱۰۸.

10.22111/jhr.2025.53770.3849

© نویسنده: حسن رستمی

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

ولایت خمسه (زنجان) در دوره قاجار با قرار گرفتن میان دارالخلافه طهران و دارالسلطنه تبریز، از موقعیتی سیاسی و مذهبی مهمی برخوردار بود. چیرگی مذهب بر ساختار اجتماعی این دوره، زمینه‌ساز تداوم قدرت و ظهور خاندان‌های علمی - مذهبی برجسته‌ای شد؛ از جمله خاندان‌های شیخ‌الاسلام و میرزایی در زنجان، و سادات سلطانیه که با تشکیل محاکم شرع در عصر ناصری، اعتبار اجتماعی و مذهبی خود را تثبیت کردند. در بلوک ابهرورد، خاندان امام‌جمعه، از جمله میرزا ابوالفتح، افزون بر نقش مذهبی، در تحولات سیاسی و اجتماعی حضوری فعال داشتند. حوزه‌های علمیه محلی، نظیر نصرالله خان و چهل‌ستون زنجان و مدرسه علمیه روستای هیدج، در تربیت علما و پیوند با عتبات عالیات، نقش مؤثری ایفا کردند.

در این میان، خاندان حسینی‌زنجانی، از عصر حکمرانی شاهزاده عبدالله میرزا دارا، به امامت‌جمعه و تولیت موقوفات مسجد جامع زنجان منصوب شدند. برخلاف بسیاری از خاندان‌های طراز اول مذهبی و سیاسی که در گذر زمان از صحنه قدرت حذف شدند، این خاندان با خاستگاهی روستایی و با عبور از فرازونشیب‌های متعدد، توانست جایگاه خود را در ساختار قدرت مذهبی - سیاسی زنجان حفظ کند. نهاد امامت‌جمعه در این خاندان، از اواسط دوره قاجار تا عصر حاضر، از یک منصب عبادی، به نهادی چندوجهی با کارکردهای مذهبی، قضایی، اقتصادی و سیاسی ارتقا یافت و در مواجهه با بحران‌های مشروعیت، تحولات ساختاری، و رقابت‌های درون‌مذهبی، خود را بازتعریف کرد. با وجود اهمیت این نهاد در تاریخ محلی و ملی، پژوهش‌های موجود به تحلیل نهادی و تبارشناسی خاندان امام‌جمعه زنجان نپرداخته‌اند. خلأ مطالعاتی در بررسی پیوسته سیر تحول نهاد امامت‌جمعه، از تأسیس توسط سیدمحمد مجتهدسردانی تا کنش انقلابی عزالدین حسینی و استمرار آن در نسل بعد، ضرورت پژوهشی تاریخی - نهادی را آشکار می‌سازد. مقاله حاضر درصدد پاسخ به این پرسش است که نهاد امامت‌جمعه در زنجان چگونه در قالبی خاندانی، از دوره قاجار تا جمهوری اسلامی، شکل گرفت، تثبیت شد و در مواجهه با تحولات سیاسی - اجتماعی، بازآرایی نهادی یافت؟ بنابراین، این پژوهش با اتخاذ رویکردهای

تاریخی - نهادی و بهره‌گیری از مفاهیم بنیادین در نهادگرایی تاریخی، به دنبال تبیین چگونگی این تثبیت و بازآرایی نهاد امامت‌جمعه در زنجان است. چارچوب نهادگرایی تاریخی با تأکید بر نقش وابستگی مسیر در دوره‌های ثبات و اثر نقاط عطف در زمان‌های بحران، امکان تحلیل ساختارهای قدرت مذهبی در بستر تحولات مکان سیاسی و اجتماعی را فراهم می‌آورد. این پژوهش استمرار اقتدار خاندانی را نتیجه فرایندهای مستمر بازآرایی نهادی در پاسخ به چالش‌های بیرونی و درونی می‌داند. در زمینه پیشینه پژوهش، تاکنون اثر مستقلی درباره جایگاه خاندان امام‌جمعه در جامعه زنجان منتشر نشده است. ابوالفضل قاسمی در کتاب الیگارشی یا خاندان‌های حکومتگر ایران؛ خاندان امام‌جمعه (امامی)، به تبار و فراز و فرود خاندان امامان جمعه تهران پرداخته است. سمانه بایرامی نیز در مقاله‌ای با عنوان سیدحسین امامی در فصل‌نامه مطالعات تاریخی، به پیشینه خاندان امام‌جمعه تهران و سیر زندگی سیدحسین امامی، آخرین امام‌جمعه رسمی دوره پهلوی پرداخت. در تحقیقات مشابه درباره خاندان‌های علمی زنجان، حسن رستمی در مقاله زوال و انحطاط جایگاه مرجعیت سیاسی و دینی خاندان میرزایی در جامعه زنجان، منتشر شده در مجله گنجینه اسناد، به یکی از خاندان‌های مهم ولایت خمسه پرداخته است.

مقاله حاضر با تکیه بر اسناد خاندانی و سازمانی، منابع کتابخانه‌ای و مطبوعاتی، و به شیوه توصیفی - تبیینی، به بررسی تاریخی این استمرار و تحول پرداخته است و تلاش دارد الگویی از بازتولید اقتدار مذهبی خاندان امام‌جمعه در بستر بحران و گذار تاریخی ارائه دهد.

از سردان تا زنجان؛ تبار، علم و قدرت در شکل‌گیری نهاد امامت‌جمعه

نهاد امامت‌جمعه در دوره قاجار به عنوان یکی از ارکان مهم سازمان مذهبی شیعه، به تدریج صورتی رسمی و قانونی یافت. در قرن سیزدهم هجری با تشکیل دولت قاجاریه، امامان جمعه در شهرهای بزرگ به عنوان رابط و حائل بین قدرت سیاسی و مرجعیت دینی، تثبیت شدند. این موقعیت ناشی از نیاز دولت به کسب مشروعیت مذهبی در برابر فشارهای سیاسی خارجی و چالش‌های داخلی بود. امامان جمعه علاوه بر برگزاری مراسم عبادی، در قضاوت‌های شرعی، نظارت بر وقف‌نامه‌ها و حتی تنظیم مناسبات میان خاندان‌های محلی نقش داشتند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۱۰ ق: ۴۲-۴۸). در این دوره نهاد امامت‌جمعه به نوعی سرمایه نمادین مذهبی و اجتماعی بدل شد که برخی خاندان‌ها از آن استفاده کردند. انتصاب‌های پی‌درپی در خاندان‌های امامان جمعه شهرهای تهران، تبریز و اصفهان موجب

شکل‌گیری گونه‌ی از نهادهای خاندانی قدرتمند مذهبی شد. این الگوی خاندانی، هم چون بسیاری از نهادهای سنتی ایران، کارکردهایی چندگانه مثل تثبیت نفوذ محلی، حفظ پیوند با دستگاه دیوانی و ایجاد شبکه‌ای از اقتدار مذهبی در سطوح شهری و ولایتی داشت (-Lambton, 1953: 317). (322)

با آغاز حکومت رضاشاه و اجرای سیاست تمرکزگرایی، زمینه‌های تدریجی نهاد امامت جمعه پدید آمد. رضاشاه در چارچوب ایجاد دولت مدرن، کوشید تا اقتدار روحانیت و نهادهای مذهبی را به حاشیه براند. اصلاحات ارضی اولیه، ملی‌سازی اوقاف و کنترل نظام آموزشی دینی موجب شد تا نقش امام جمعه از حوزه سیاسی به مسائل عبادی تقلیل یابد. بعد از تبعید رضاشاه، منصب امامت جمعه جنبه تشریفاتی پیدا کرد، به طوری که سیدحسن امامی، امام جمعه تهران، پیش از آن که چهره‌ای سیاسی و اثرگذار باشد، به عنوان پشتیبان حکومت و از زعمای رسمی دولت شناخته می‌شد (Keddi, 1981: 147) و در حالی که حوزه‌های علمیه نجف و شهرهای بزرگ ایران استقلال نسبی خود را حفظ کردند، امامان جمعه بیش از پیش وابسته به ساختار سیاسی شدند و از حوزه مرجعیت مردمی فاصله گرفتند. با این حال، در برخی مناطق خاندان‌های بزرگ با اتکا به سرمایه‌های معنوی و پیوندهای محلی، جایگاه خود را حفظ کردند و حتی در بحران‌های مختلف به عنوان واسطه میان مردم و دولت عمل کردند (Lajavardi, 1987: 88-90).

خاندان حسینی زنجانی، با انتساب به امام زین‌العابدین، از جمله خاندان‌هایی‌اند که در ساختار قدرت مذهبی و سیاسی زنجان، جایگاهی ممتاز یافته‌اند. این سیادت، که در سنت شیعی سرمایه‌ای نمادین برای مشروعیت دینی به‌شمار می‌رود، در کنار مهاجرت به احتمال آگاهانه از شیراز به روستای سردان در طارم‌سفلی، نشان از نوعی «سیاست خاندانی» برای تثبیت جایگاه اجتماعی دارد.

سیدمحمد فرزند میرزا ابوالقاسم به‌عنوان جد خاندان حسینی، در روستای سردان متولد شد. هرچند تاریخ دقیق تولد او مشخص نیست؛ ولی بر پایه نسخه خطی و اسناد موجود، در سال‌های ۱۱۷۹-۱۱۸۹ ق به دنیا آمد. از بین نیاکانش، قاسم (پدر) و عزالدین محمد (پدربزرگ) در سردان درگذشتند و به‌نظر می‌رسد، نخستین فرد از خاندان حسینی زنجانی که وارد این روستا شد، عزالدین محمد بوده‌است (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴).

سیدمحمد، پس از فراگیری مقدمات علوم دینی در زادگاهش، به قزوین رفت و سپس برای تحصیلات عالی حوزوی به اصفهان عزیمت کرد. حضور او در حوزه درس محمدابراهیم کلباسی، نه تنها نشان دهنده مرتبه علمی، بلکه زمینه‌ساز مشروعیت دینی شد که بعدها در زنجان به کار آمد. بازگشت او از اصفهان، بنا بر برخی روایات، مستقیم به زنجان نبود و ابتدا به سردان بازگشت (موسوی زنجانی، ۱۳۵۲: ۹۶). در همین برهه، عبدالله میرزا دارا، حاکم ولایت خمسه، طی سفری به طارم‌سفلی، با توجه به شهرت علمی و اعتبار اجتماعی سیدمحمد، تولیت مسجد تازه تأسیس زنجان و منصب امامت جمعه را به او واگذار کرد. این انتصاب که به نوشته برخی منابع، با توصیه شاهزاده و فرمان فتحعلی‌شاه صورت گرفت (ملا محمدحسن، ۱۳۰۸: ۴)، نمونه‌ای از «دولت‌سازی مذهبی» در ساختار قاجاریه بود؛ به این معنا که قاجارها، با استفاده از علمای غیرمحلّی، سیاست کنترل رقابت‌های درون‌شهری و تثبیت نظم مذهبی در مناطقی نظیر ولایت خمسه را پیش گرفتند. انتخاب سردانی در عین حال، راهکاری برای پرهیز از تنش احتمالی میان علمای بزرگ زنجان نظیر میرزا نصرالله شیخ‌الاسلام (نصرالله اول) و میرزا ابوالقاسم موسوی به نظر می‌رسد.

تاریخ دقیق ورود سیدمحمد به زنجان بدرستی روشن نیست، ولی اسناد متعددی از دهه ۱۲۲۰ق به بعد، از حضور فردی با عنوان امام جمعه در زنجان حکایت دارند. قدیمی‌ترین مهر برجای مانده از او متعلق به سال ۱۲۴۰ق است و وقف‌نامه‌هایی با تاریخ ۱۲۳۸ق نیز نشان می‌دهد که پیش از اتمام بنای مسجد جامع در سال ۱۲۴۵ق، وارد زنجان شده‌است (اسناد خاندان شیخ‌الاسلام، ۱۴۰۰؛ محسن اردبیلی، ۱۳۹۶: ۳۲۴-۳۲۵؛ اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴؛ اسناد موزه مهرانه، ۱۴۰۳). با این حال، مشروعیت سردانی در زنجان، بعدها بدون چالش نبود. شیخ ابراهیم زنجانی، از علمای منتقد عصر مشروطه، او را فاقد سواد و اهل تزویر دانست (زنجانی، ۱۳۹۳: ۱۸۹) و در گزارشی دیگر از سیدمحمدحسین نجفی میرزایی به مأموران ساواک زنجان، اغلب علمای بزرگ ولایت، حاضر به پذیرش منصب امامت جمعه نشدند و این امر را همراهی با حکومت دانستند، لذا قاجارها، سیدی نسبتاً گمنام از سردان را برای این منصب تازه تأسیس در زنجان انتخاب کردند (اسناد خاندان امام-جمعه، ۱۴۰۴). این تضادها، بیانگر رقابت نخبگان مذهبی در زنجان عصر قاجار بود؛ رقابتی که در آن، مشروعیت نه فقط با علم، بلکه با ابزارهای نهادی چون مهر، تولیت و امامت جمعه تثبیت می‌شد و درآمدهای اقتصادی از راه رقابت موقوفه و دریافت مقرری‌های حکومتی، تأثیر به‌سزایی داشت.

اسناد متعددی از مصالحه‌نامه‌ها و مباحثه‌نامه‌ها با خط و مهر سردانی، و نیز همراهی با میرزا ابوالقاسم موسوی در جنگ بابیت، گواهی بر نفوذ عملی و اجتماعی در دهه‌های بعد بود (زنجان، ۱۳۹۳: ۱۸۹؛ اسناد موزه مهرانه، ۱۴۰۳؛ اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴). پذیرش منصب امامت جمعه از سوی سردانی، در دوره‌ای که بسیاری از علمای بزرگ شیعه از پذیرش مناصب حکومتی پرهیز می‌کردند، نشان‌دهنده نوعی «عمل‌گرایی مذهبی» در سطح محلی بود. در شهری چون زنجان، با فقدان حوزه علمیه نه‌چندان مطرح و نهادهای مذهبی ریشه‌دار و کارآمد، پذیرش این منصب نه‌تنها موجب ارتقاء جایگاه خاندانی شد، بلکه دغدغه معیشت و اقتدار دینی را برطرف کرد.

سال‌های بعد از ورود سردانی به زنجان، در اسناد مربوط به اختلافات ارضی در مناطق اطراف قیدار، مهر و خط او وجود دارد. این حضور در عرصه داوری و تأیید اسناد، نشان‌دهنده تثبیت تدریجی اقتدار مذهبی امام جمعه غیرزنجانی در سطح عملی و روزمره بود. در سندی به تاریخ شوال ۱۲۵۵ق، مهر او در کنار مهر میرزا ابوالقاسم موسوی، در تأیید یک معامله بیع لازم دیده می‌شود. این موضوع نیز، نشانه‌ای از نزدیکی و ائتلاف نخبگان مذهبی از خاندان‌های زنجانی و خاندان تازه‌وارد امام جمعه، در مدیریت نظم اجتماعی داشت (اسناد خاندان موسوی، ۱۳۹۹).

با آغاز جنگ دوم ایران و روس، شاه از سردانی برای حضور در جبهه دعوت کرد. هرچند او به‌دلیل ناتوانی در تهیه اسباب جنگ، از حضور نظامی معذور شد؛ ولی همین دعوت، در سال‌های نخستین ورودش به زنجان، نشان از تثبیت جایگاه او در مقابل دولت مرکزی داشت. در جریان جنگ شهری زنجان، سردانی به‌همراه میرزا ابوالقاسم موسوی، رهبر مبارزه با بابیان شد. مسجد جامع تحت تولیتش نیز، به کانون مقاومت مذهبی بدل شد. این دگردیسی کارکردی از فضای عبادی به فضای بسیج اجتماعی، نمونه‌ای از «نهادسازی مذهبی در بحران» مهم بابیان بود که جایگاه مذهبی او را بیش از پیش برجسته کرد و کشته‌شدن شماری از اعضای خاندان، به سرمایه‌ای نمادین برای تثبیت اقتدار خاندانی تبدیل شد (حسینی، بی‌تا: ۴-۵؛ اعتضادالسلطنه، ۱۳۵۱: ۶۲-۶۳؛ خورموجی، ۱۳۴۵: ۱۲۴-۱۲۵).

در آغاز جنبش بابیت و شورش طرفداران علی محمد باب، بخشی از این رقابت‌ها و ستیزه‌ها، بر سر ریاست دینی علما بود. در این واقعه محمدعلی حجت زنجانی از علمای طرفدار باب، در مقابل سردانی و میرزا ابوالقاسم موسوی قرار گرفت. در این بین طلاب مسجد جامع نیز به طرفداری از خاندان

امام‌جمعه برخاستند (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴؛ فاضل مازندرانی، بی‌تا: ۴۳۲/۲). آن‌چه مشخص است، پیروزی جناح مخالف باب، به تثبیت موقعیت و ریاست سردانی در جایگاه امام‌جمعه، کمک شایانی کرد.

در وصیت‌نامه‌ای که از سیدمحمد باقی ماند، کتاب‌هایش را به میرزا عبدالواسع، فرزند بزرگ و امام‌جمعه بعدی سپرد و توصیه کرد تا در صورت امکان، جنازه‌اش در جوار اجدادش دفن شود. او در ۲۳ جمادی‌الاول ۱۲۶۹ق، پس از شش روز بیماری درگذشت. امیراصلان‌خان، حاکم زنجان، به‌همراه اشراف، علما و طبقات مختلف، در مراسم تشییع جنازه شرکت کردند. نماز و تدفین، بیرون دروازه شهر و با حضور نزدیک به ده‌هزار نفر برگزار شد. سه روز مراسم ترحیم در مسجد جامع، و اعلان رسمی پایان عزاداری با جلوداری حاکم، نشانه تثبیت موقعیت خاندان امام‌جمعه داشت (ملا محمدحسن، ۱۳۰۸: ۴-۵؛ اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴؛ روزنامه وقایع‌اتفاقیه، ۲۷ جمادی‌الثانی ۱۲۶۹ق: ۴).

از سیدمحمد سردانی آثار متعددی به‌جا ماند؛ از جمله: انیس‌الفقها در بیش از هفت جلد، رساله‌ای در خروج مسافر، کتابی در فقه مشتمل بر سه جلد، لسان‌الصدق پیرامون مناسک حج، حاشیه‌ای بر معالم اصول، رساله علمیه یا اصول و عقاید، رساله‌ای در رؤیت هلال، را می‌توان نام برد. این آثار نیز در سطح محلی، یاری مهمی در تثبیت «اقتدار معرفتی» خاندان امام‌جمعه ایفا کرد (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴؛ مصاحبه با آیت‌الله حسینی، ۱۴۰۳).

ورود سیدمحمد مجتهدسردانی به زنجان را باید نه‌صرفاً آغاز حضور یک فقیه برجسته، بلکه نقطه تأسیس یک نهاد مذهبی - سیاسی با خصلت خاندانی دانست؛ نهادی که در تعامل با ساختار اجتماعی و در پیوند با منابع سنتی مشروعیت، به‌تدریج به یکی از محورهای اقتدار محلی بدل شد. مجتهدسردانی با تکیه بر سرمایه علمی، نسب علوی، و مهارت در تنظیم مناسبات اجتماعی و قضایی، موفق شد امامت‌جمعه را از یک جایگاه عبادی به یک نهاد چندوجهی ارتقا دهد؛ نهادی که مرجعیت دینی، داوری عرفی و میانجی‌گری سیاسی، به‌صورت هم‌زمان ایفای نقش کردند. این نهاد، برخلاف ساختارهای رسمی دولتی، برپایه اعتماد اجتماعی (باتوجه به قضاوت‌ها)، پیوندهای خاندانی و مشروعیت مذهبی بنا شد و از همان ابتدا، ظرفیت استمرار در نسل‌های بعدی را یافت. نقش مجتهدسردانی را باید در قالب «نهادسازی خاندانی» نیز فهم کرد؛ فرآیندی که نه‌تنها به تثبیت اقتدار مذهبی در زنجان انجامید، بلکه الگویی برای بازتولید قدرت در بستر تحولات سیاسی دهه‌های بعد فراهم آورد.

میراث دوگانه اقتدار و بحران، نقش میرزا عبدالواسع و میرزا ابوالفضائل در نهاد امامت-

جمعه زنجان

از فرزندان سیدمحمد مجتهدسردانی، سیدعبدالواسع جد سادات حسینی الموسوی و مجتهدی در زنجان است. فرزند دوم با نام سیدحسین، جد سادات مجتهدی و سیدقوام، جد سادات قوامی بودند. آنچه مشخص است، بعدها در عصر رضاشاه، سیدمحمد امام جمعه از نوادگان، نام خانوادگی حسینی الموسوی را برگزید و باقی خویشان به سبب انتسابشان به سیدمحمد مجتهدسردانی، نام خانوادگی مجتهدی را انتخاب کردند. علت انتخاب شهرت حسینی به دلیل انتسابشان به امام سوم شیعیان و دلیل وجود الموسوی در نام خانوادگی، انتساب مادرشان به سادات موسوی زنجانی بود و به احترام مادر، عبارت الموسوی را به نام خانوادگی اضافه کردند. امروزه این خاندان به حسینی زنجانی شهرت دارند (مصاحبه با احمد حسینی، ۱۴۰۴).

میرزا عبدالواسع جانشین سردانی و دومین امام جمعه شناخته شده زنجان، در سال ۱۲۳۵ق، به دنیا آمد. میرزا عبدالواسع، در جایگاه دومین امام جمعه، نقش محوری در تثبیت اقتدار مذهب خاندان امام جمعه داشت. او سال‌های ابتدایی تحصیلات را در زنجان گذراند. در این دوره اصفهان از مهم‌ترین مراکز علوم دینی ایران بود (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴؛ امانت، ۱۴۰۰: ۸۵-۸۶)؛ بنابراین برای تکمیل تحصیلات راهی این شهر شد و در درس سیدمحمدباقر شفتی حضور یافت. عبدالواسع در ۲۳ سالگی به درجه اجتهاد رسید و به زنجان بازگشت. او پس از بازگشت به زنجان و تصدی مقام امامت جمعه و تأسیس محکمه شرع، اسناد عصر ناصری و تعهدنامه‌ها با حق ذمه بر افراد را تأیید و توشیح می‌کرد (اسناد خاندان موسوی، ۱۳۹۹).

در سندی مربوط به فضلالی زنجان در عصر ناصری، نام میرزا عبدالواسع حسینی، در کنار علمایی نظیر ملاعلی قارپوزآبادی، نایب‌الصدر، میرزا نصرالله شیخ‌الاسلام، حاجی میرزا لطف‌الله، آقا سیداسمعیل و ملا نصیر قرار داشت. از دیدگاه نظری، عصر عبدالواسع را می‌توان مرحله «نهادینه‌سازی اقتدار مذهبی» دانست؛ دهه‌هایی که در آن، نهاد امامت جمعه از یک منصب فردی به یک ساختار خاندانی تبدیل شد. در سندی مربوط به خاندان امام جمعه، محمدشاه قاجار به دلیل دعاگویی، دولت‌خواهی و اعتماد و وثوقی که به میرزا عبدالواسع داشت، یک ثوب عبا هدیه کرد (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴). این جایگاه اجتماعی و روابط نزدیک با دربار قاجار، نشان‌دهنده «دولت‌سازی مذهبی» در سطح محلی بود؛ جایی که

امام‌جمعه، نقش مذهبی و مسئولیت امنیتی و سیاسی داشت. عبدالواسع به‌مانند پدرش، نقش مهمی در مبارزه با بایبان و بهائیان زنجان داشت و احکام و جریان اعدام‌ها در میدان اصلی شهر که با یاری و همکاری حاکمان اجرا می‌شد، نظارت و هدایت می‌کرد و با میرزا حسین‌خان سپهسالار، از وزرای بهایی‌ستیز عصر ناصری، مکاتبه داشت (یعقوب خزائی و شیرزاد خزائی، ۱۳۹۷: ۸۶؛ همان اسناد؛ فروغ ارباب، ۱۹۹۹: ۱/ ۱۰۴-۱۰۷؛ موسوی‌زنجانی، ۱۳۵۲: ۹۷-۹۸). این روابط با سپهسالار، جایگاه عبدالواسع را در بین عقل‌علمای عصر قرار داد و نشان‌دهنده پیوند قدرت مذهبی با سیاست سرکوب قاجاریه بود. آن‌چه به‌نظر می‌رسد، باتوجه‌به روابط نزدیک امامان جمعه با دربار قاجار، جایگاه این خاندان نوظهور در جامعه زنجان، تثبیت شد و با این رشته از مکاتبات، افزایش یافت و در مناسبات مختلف اجتماعی، مذهبی و سیاسی، طرف توجه قرار گرفتند.

یک‌سال پس از قحطی بزرگ، در ربیع‌الاول ۱۲۹۰ق، محسن میرزا میرآخور، فرزند عبدالله‌دارا و ناظر وقت مسجد جامع، به میرزا عبدالواسع، توصیه‌ای مبنی بر رعایت در مصارف موقوفه و مفاد قرارداد واقف فرستاد (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴). به‌نوشته زین‌الدین در ماه شوال ۱۳۳۰ق، که بر سواد وقف‌نامه خاندان دارا نیز صحه گذاشت، «میرزا عبدالواسع امام‌جمعه، سال‌ها در املاک موقوفه متصرفات مالکانه کرد. بعضی از املاک موقوفه را به دیگران انتقال داد و بقیه را هم به مصارف شخصی رساند، تا آن‌که میرآخور پس از اطلاع، میرزا محمد ادب را به زنجان فرستاد تا شاید املاک موقوفه را از تصرفات غاصبانه امام‌جمعه خلاص کند» (اسناد خاندان دامادی، ۱۴۰۲). علت این توصیه محسن میرزا مشخص نیست؛ ولی نظر به ادعاهای زین‌الدین و نوشته‌های شیخ‌ابراهیم زنجانی درباره موقوفه‌خواری امام‌جمعه (ساکما، شماره سند ۲۵۰/۱۶۷۸۷؛ زنجانی، ۱۳۹۳: ۱۱۷-۱۱۹)، محسن میرزا، ناظر وقت براساس گزارش‌های ارسالی از زنجان و با آگاهی به موضوعی که در آن مفاد وقف‌نامه رعایت نمی‌شد، این توصیه را کرد. حال، توصیه دقت در مصارف بوده‌است یا امام‌جمعه و اطرافیان رقباتی را فروخته بودند، به‌روشنی معلوم نیست؛ ولی اگر فروشی در میان بود، محسن میرزا می‌توانست از هرگونه فروش یا واگذاری جلوگیری کند. شایان توجه است که در سال ۱۲۸۶ق، امام‌جمعه، ۴ شعیر سهم از ۶ دانگ روستای آلاچمن را درمقابل ۲۳۰ تومان، با میرزا احمد مصالحه کرد (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴؛ زنجانی، ۱۳۹۲: ۱۱۷-۱۱۹؛ ساکما، شماره سند ۲۵۰/۱۶۷۸۷؛ اسناد موزه مهرانه، ۱۴۰۳). این مبلغ قابل توجه و خرید روستا، نمی‌توانست دور از نظر و بیان عقیده مردم باشد و درآمدهای موقوفه، بهانه‌ای

برای اظهار عقیده و داوری‌ها بود. به نظر می‌رسد، موقوفه‌داری و چالش‌های اقتصاد و معیشت آن دوره، در هر گونه کنش صحیح یا نادرست و اخبار و گزارش‌های مختلف، بی‌تأثیر نبود؛ موضوعی که چندی بعد به چالشی جدی برای خاندان امام جمعه تبدیل شد. توصیه میرآخور، نشان‌دهنده «چالش مشروعیت اقتصادی» در نهاد مذهبی بود. در این بین معامله قابل توجه روستای آلاچمن در سال ۱۲۸۶ق، و نارضایتی عمومی از نحوه مصرف درآمدهای موقوفه، زمینه‌ساز تردیدهایی شد که در نسل بعدی شدت گرفت. این مسائل اقتصادی، به نوعی «فرسایش سرمایه نمادین» خاندان امام جمعه بود؛ جایی که سرمایه دینی و خاندانی، در مواجهه با بحران‌های اقتصادی و رقابت‌های درون‌مذهبی، دچار تزلزل شد. یکی از راه‌های نفوذ و تثبیت جایگاه خاندانی امام جمعه، ازدواج‌های درون‌طبقه با بالای جامعه دوره قاجار بود و به نظر می‌رسد این سیاست به‌عنوان عاملی برای ثبات، تداوم جایگاه و موقعیت اجتماعی و مذهبی دنبال شد. برای مثال: عبدالکریم مجتهدزنجانی، حاصل این وصلت‌ها بود (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴).

رساله اجتهاد و تقلید، اخلاق موعظه در ده جلد، حاشیه بر قوانین‌الاصول میرزای قمی، حاشیه بر ریاض‌المسائل سیدعلی کربلایی و رساله ردیه بر مولوی، از جمله آثار میرزا عبدالواسع بودند. میرزا عبدالواسع در سال ۱۲۹۱ق، و در سنین میان‌سالی درگذشت. با وفات او، فرزند و جانشین نوجوانش با رقبا و چالش‌های متعددی مواجه شد (همان اسناد).

میرزا ابوالفضائل، فرزند دهم عبدالواسع، در حدود سال ۱۲۸۱ق به دنیا آمد. تولد او در سنین میان‌سالی پدر، و مرگ زودهنگام عبدالواسع، موجب شد که در نوجوانی با چالش جانشینی و رقابت‌های خاندانی روبه‌رو شود. میرزا عبدالواسع پیش از تولد ابوالفضائل، دارای نه دختر شد، که ابوالفضائل به‌عنوان دهمین فرزند، در سنین نسبتاً میان‌سالی پدرش به دنیا آمد و در زمان مرگ زودهنگام پدر، در اوایل سنین نوجوانی قرار داشت (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴؛ مصاحبه با احمد حسینی، ۱۴۰۴).

میرزا ابوالفضائل پس از تحصیل مقدماتی در زنجان، برای کسب درجه اجتهاد راهی عتبات شد؛ ولی بیماری او را ناگزیر به بازگشت کرد (ساکما، شماره سند ۲۴۰/۱۵۲۸۵؛ روزنامه ایران نو، ۶ذی‌قعدة ۱۳۲۷ه.ق: ص ۲؛ ساکما، شماره سند ۲۴۰/۱۴۶۸۰؛ ساکما، شماره سند ۲۹۰/۰۰۲۶۳۸؛ کوماشا، شماره سند ۷۰۲۰۱۲-۳۱۸۲۱۵). این بازگشت، هم‌زمان با نخستین مرحله از رقابت‌ها بر سر تولیت مسجد جامع بود. یمین‌السلطان، ناظر وقت مسجد، با استفاده از غیبت و بیماری امام جمعه، تلاش کرد تولیت

را از خاندان سردانی سلب کند و با انتصاب آقاسیدعلی به امامت‌جماعت، نخستین گام در «چالش مشروعیت نهادی» را برداشت (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴؛ ساکما، شماره سند ۱۶۷۸۷/۲۵۰). در سال ۱۳۰۵ ه.ق، تحصیل در عتبات و بیماری میرزا ابوالفضائل، مانع از رسیدگی به وضعیت مسجد و مهار توطئه‌های علمای مدعی موقوفات شده بود (ساکما، شماره سند ۲۵۰/۷۸۷۵؛ اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴). ضعف امام‌جمعه در نظارت بر درآمدها و پرداخت شهریه‌ی طلاب نیز، موجب نارضایتی و نافرمانی در مدرسه شد. طلاب، که از دریافت وجوهات محروم بودند، به مشاغل نامتعارف روی آوردند، این موضوع نشان از «فرسایش اقتدار مذهبی» در سطح نهادی داشت (احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۸۷-۸۸؛ سالور، ۱۳۷۴: ۵/۴۰۰۲-۴۰۰۳). علاوه بر موانعی که بر سر راه امام‌جمعه قرار داشت، بیماری اعتیاد که در برخی منابع به آن اشاره شده است (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴؛ سالور، ۱۳۷۴: ۲/۱۵۹۵)، به دستاویزی برای مخالفان بدل شد. در این بین فقط حمایت تعدادی از علمای بزرگ، نظیر آخوند ملا قربانعلی، توانست در مقاطعی تولید را برای ابوالفضائل حفظ کند. این حمایت، در برابر چهره‌هایی چون میرزا ابوطالب موسوی، میرزا ضیاء‌الدین نایب‌الصدر و میرزا ابوالمکارم موسوی، نوعی «اتلاف اضطراری برای حفظ مشروعیت خاندانی» به‌نظر می‌رسید (ساکما، شماره سند ۲۵۰/۱۱۲۶۰؛ ساکما، شماره سند ۲۵۰/۸۸۷۳؛ ساکما، شماره سند ۲۵۰/۱۶۷۸۷؛ شبیری‌زنجانی، ۱۳۹۱: ۲/۴۷۶-۴۷۷).

باوجود قدرت مخالفان و نفوذ و اقتدار اندک امام‌جمعه نسبت به اجدادش، در جریان رقابت بر سر تصاحب مناصب حکومتی، در میانه کشمکش‌ها قرار داشت. او بر سر برکناری مشیرالممالک، پیشکار حکومت که به اتهام خیانت به حکمران و گرفتن مبالغی تقدیمی گرفتار شده بود، به‌همراه سلطان‌العلماء، قطب‌الاسلام، منیع‌الدوله، مستشیرالسلطنه، هژبرالممالک، مستشیرالدوله، حسام‌نظام و حاجی عبدالرسول، به مخالفت با خواست معترضان برخاست (سالور، ۱۳۷۴: ۲/۱۵۶۳).

یکی از سیاست‌های امامان‌جمعه، توجه نسبی به رعایا، و دقت در رسیدگی به عرایض آنان بود. در این راستا روستاهای وقفی کهیا و چیل‌خور را سالانه به مباشران و نمایندگان ناظران و متولیان مسجد جامع اجاره می‌دادند (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴؛ ساکما، شماره سند ۲۵۰/۲۸۷؛ ساکما، شماره سند ۲۵۰/۹۴۸). میرزا ابوالفضائل با بهره‌گیری از سیاست‌های خاندانی، از جمله «توجه به رعایا» و «واگذاری اجاره روستاهای وقفی»، تلاش کرد تا موقعیت اقتصادی و اقتدار

اجتماعی خود را تثبیت کند؛ ولی عرایض روستاییان از ظلم نایبان امام جمعه، و پاسخ‌های مباشران، نشان از ضعف نهاد امامت جمعه در این برهه داشت (آرشیو اسناد اداره اوقاف شهرستان زنجان، ۱۴۰۳؛ اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴).

میرزا ابوالفضائل در سال‌های مشروطه، در جبهه حامیان آخوند ملاقربانعلی و مخالفان مشروطیت بود؛ بنابراین، پس از فتح زنجان به دست قوای مجاهدان، به جرم طرفداری و حمایت از جبهه استبداد، برای مدتی بازداشت و جریمه شد و در ادامه مقرری‌اش را قطع کردند. او با وجود نامه‌نگاری و مکاتبات متعدد، حقوقی دریافت نکرد و تا پایان عمر با چالش‌های معیشتی و اقتصادی نظیر مالیات‌های عقب‌افتاده سپری کرد (ساکما، شماره سند ۲۴۰/۱۴۶۸۰؛ ساکما، شماره سند ۲۴۰/۱۵۲۸۵؛ رستمی، ۱۴۰۱: ۲۶۰؛ روزنامه ایران نو، ۷ ذیحجه ۱۳۲۷ ق: ۲-۳؛ ساکما، شماره سند ۲۴۰/۷۴۸۵۵).

باتوجه به اوضاع نابسامان کشور و هم‌گرایی روس و انگلیس که با ضعف دولت مرکزی نیز همراه بود (قدیمی‌قیداری و جنگجو قولنجی، ۱۳۹۶: ۲۲۶)، میرزا ابوالفضائل در سال ۱۳۳۳ ق، با یاری امیرافشار، دوباره تولیت موقوفات مسجد جامع را تصرف و تا زمان وفات، امور را اداره کرد (ساکما، شماره سند ۲۹۷/۳۰۳۶۷؛ ساکما، شماره سند ۲۵۰/۱۶۷۸۷). او تا حدودی در میانه حوادث اجتماعی و سیاسی قرار داشت؛ ولی باتوجه به وقوع بحران‌های قحطی، بیماری و خشکسالی در جریان جنگ جهانی اول، خاندان و رعایایش در عسرت و سختی به سر بردند (بیات و کوهستانی‌نژاد، ۱۳۷۲: ۱/ ۳۱۹-۳۲۱). امام جمعه در ۷ شوال ۱۳۳۶ ق، پس از یک بیماری از دنیا رفت (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴؛ مصاحبه با احمد حسینی، ۱۴۰۴)، در حالی که هنوز تولیدش با مدعیانی مواجه بود و به لحاظ اقتصادی، در سال‌های جنگ جهانی اول در تنگنا قرار داشت؛ بنابراین، میراثی از مشکلات و سختی‌ها را برجای گذاشت.

دوره میرزا عبدالواسع و میرزا ابوالفضائل را می‌توان نقطه چرخش در تاریخ نهاد امامت جمعه زنجان دانست؛ مرحله‌ای که در آن، نهاد مذهبی - سیاسی خاندان امام جمعه، از تثبیت اقتدار خاندانی به مواجهه با بحران‌های مشروعیت نهادی سیر می‌کند. عبدالواسع نماینده اقتدار سنتی - کاریزماتیک است که با تکیه بر سیادت، اجتهاد فقهی و پیوند با دربار قاجار، موفق شد امامت جمعه را از یک منصب فردی به ساختاری نیمه‌نهادی با کارکردهای مذهبی، قضایی و امنیتی ارتقا دهد. این اقتدار، در سطح محلی، به واسطه مناسک عمومی، داوری عرفی و سرکوب جریان‌های مذهبی رقیب (بابیان و بهائیان)، تثبیت

شد و در قالب خاندانی استمرار یافت؛ ولی در همین دوره، نشانه‌هایی از «فرسایش سرمایه نمادین» نیز پدیدار شد؛ به‌ویژه در حوزه موقوفه‌داری، تصرفات مالکانه، و نارضایتی عمومی از نحوه مصرف منابع وقفی. این شکاف‌ها در عصر میرزا ابوالفضائل، به بحران بدل شدند. جانشینی در نوجوانی، بیماری، ضعف مدیریتی و اتهاماتی چون اعتیاد، موجب شد که اقتدار مذهبی خاندان در معرض تردید قرار گیرد. رقابت‌های درون‌مذهبی، تلاش ناظران برای سلب تولیت و نارضایتی طلاب و رعایا، همگی نشانه‌هایی از تضعیف مشروعیت نهادی بودند. حمایت‌های اضطراری از سوی علمایی چون ملاقربانعلی، بیش از آن‌که نشانه اقتدار پایدار باشند، بیانگر تلاش برای حفظ مشروعیت خاندانی در برابر بحران‌های ساختاری بودند. از منظر نظریه نهادگرایی، آنچه در این دوره رخ می‌دهد، گذار از «نهاد خاندانی تثبیت‌شده» به «نهاد در معرض تزلزل» است؛ جایی که سرمایه دینی و خاندانی، در مواجهه با تحولات سیاسی (مشروطه)، بحران‌های اقتصادی (قحطی، خشکسالی، جنگ)، و رقابت‌های درون‌مذهبی، دچار فرسایش می‌شود. موضع‌گیری ابوالفضائل در برابر مشروطه، جایگاهش را در ساختار جدید قدرت تضعیف کرد و به قطع مقرری، بازداشت، و بحران معیشتی انجامید. در نهایت، بازگشت او به تولیت مسجد جامع در سال‌های جنگ جهانی اول، بیش از آن‌که نشانه احیای اقتدار باشد، بیانگر تلاش برای بقا در شرایط عسرت و تنگنای اجتماعی بود.

نهاد امامت‌جمعه زنجان، در گذار از عبدالواسع به ابوالفضائل، با میراثی دوگانه مواجه شد: تثبیت اقتدار مذهبی - سیاسی در قالبی خاندانی، و تزلزل مشروعیت در مواجهه با بحران‌های ساختاری. این میراث متناقض، زمینه‌ساز بازآرایی نهادی در عصر میرزا محمود حسینی شد.

بازسازی مشروعیت مذهبی - سیاسی، جایگاه میرزا محمود حسینی در استمرار نهاد

امامت‌جمعه زنجان

میرزا محمود حسینی زنجانی فرزند میرزا ابوالفضائل، در تاریخ ۱۹ ربیع‌الاول ۱۳۰۹ق به دنیا آمد. دروس مقدماتی حوزوی را در زنجان گذراند و هم‌زمان، در مدرسه همایونی ضمن یادگیری علوم جدید، زبان فرانسه را آموخت. ملاقربانعلی ارقینی، جواد طارمی، میرزاعباس‌علی و ملاسبزه‌علی از اساتید دوره تحصیل در زنجان بودند. بعد از جنگ مشروطیت زنجان، در سال ۱۳۳۰ق، برای ادامه تحصیلات روانه عتبات شد. سیدمحمدکاظم یزدی، ضیاءالدین عراقی و فتح‌الله شریعت‌اصفهانی از جمله اساتید او

در عتبات بودند. پس از درگذشت میرزا ابوالفضائل امام جمعه، با توجه به رقابت‌ها بر سر موقوفات مسجد جامع و مشکلات خاندانی، به ایران بازگشت و اندکی بعد، با نفوذ امیرافشار و سیدمحمد مجتهد موسوی، دایی‌اش، منصب امامت جمعه را به دست آورد (روزنامه ایران، ۲ ذی‌حجه ۱۳۳۶ق: ۲؛ ساکما، شماره سند ۲۹۳/۲۸۱۵).

میرزا محمود پس از سروسامان دادن و تعیین عده‌ای از علما و طلاب برای امور جاری مسجد جامع، دوباره در سال ۱۳۳۹ق، برای تکمیل تحصیلات حوزوی، روانه عتبات شد و در درس علمایی نظیر میرزای نائینی و محمدحسین غروی اصفهانی حاضر شد (روزنامه چهره‌نما، ۲۰ رجب ۱۳۳۴ق، ص ۱۶؛ ساکما، شماره سند ۲۹۳/۰۰۲۸۱۵؛ موسوی زنجانی، ۱۳۵۲، صص ۹۸-۱۰۰). مدت اقامت دقیق میرزا محمود در عتبات، مشخص نیست؛ ولی در سال‌های حضور در عتبات با پیگیری درس فقهای بزرگ، درصد تکمیل اطلاعات و دروس حوزوی شد، به طوری که حتی در درس‌های منازل علمایی نظیر اسماعیل محلاتی و ضیاء عراقی حاضر شد. در این دوره سیداحمد خوانساری از مراجع بعدی شیعه، به مدت ۲ سال هم‌درس او در عتبات بود (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴؛ حسینی زنجانی، ۱۳۸۷: ۳).

میرزا محمود با بازگشت به زنجان، کرسی درس و بحث و امامت نمازها را برعهده گرفت. او با همراهی و مساعدت سیدمحمد مجتهد و با یاری طلابی نظیر مهرآبادی، با حمله به اداره اوقاف، حاشیه امنی برای تولید و درآمدهای اقتصادی ایجاد کرد و تاحدودی اقتدار و نفوذ خاندان امام جمعه را در زنجان تحکیم بخشید (ساکما، شماره سند ۲۵۰/۱۶۷۸۷). با بازگشت امام جمعه به زنجان، به تدریج به عنوان یکی از ارکان مهم برای دعوت و مشورت بین دولت و مردم قرار گرفت و در تاریخ ۱۲ شوال ۱۳۴۳ق، سیدابوالحسن اصفهانی اجازه اجتهاد و روایت برای میرزا محمود صادر کرد. مدتی بعد در جریان اعزام نمایندگان مناطق مختلف کشور برای بررسی انقراض سلسله قاجاریه و مجلس مؤسسان در ۲۱ آذر ۱۳۰۴ش، به همراه عده‌ای دیگر از معاریف منطقه، روانه مجلس شورای ملی شد (امیرطهماسبی، ۱۳۰۵: ۴۴۷). به ادعای عزالدین حسینی و نواده‌اش سیدمحمد حسینی، میرزا محمود در جریان مجلس مؤسسان برای پادشاهی رضاخان، به رغم مخالفت‌های سیدمحمد مجتهد و میرزا مهدی و اعتراض کاشانی، مجلس را ترک کرد و حاضر به پذیرش سلطنت پهلوی نشد (فصل‌نامه فرهنگ زنجان، ۱۳۸۱: ۱۵-۱۶).

با شکست سیاست‌ها و خواسته‌های شیخ‌ابراهیم زنجانی که مخالف تولیت خاندان امام‌جمعه بود و فرار میرمصطفی رئیس اوقاف زنجان (ساکما، شماره سند ۲۵۰/۱۶۷۸۷؛ زنجانی، ۱۳۹۳: ۱۶۶-۱۶۸)، مسجد جامع محل گردهمایی، اعتصاب و سخنرانی‌های سیدمحمد مجتهد و میرزامحمود امام‌جمعه شد (روزنامه ایران، ۹ شهریور ۱۳۰۴: ۳). در این برهه باتوجه به نامه سردارحشمت درباره نوره‌الله‌خان دامادی، مسئله تولیت به نفع امام‌جمعه حل شده به نظر می‌رسید. دو سال بعد طی اعلان اظهارنامه مالک و مستاجر در روزنامه پروین خمسه، میرزامحمود امام‌جمعه به عنوان متولی و نوره‌الله‌خان دامادی به عنوان نماینده ناظر موقوفات معرفی شدند و میرزامحمود برای ثبت تولیت تقاضا داد (پروین خمسه، ۲۶ خرداد ۱۳۱۱: ۳).

با آغاز سلطنت رضاشاه و سیاست‌های مذهبی و نوسازی‌های دولتی در بسیاری از نهادها و محدود کردن هم‌زمان سازمان‌های محلی و سنتی، محدودیت‌هایی نیز در زنجان ایجاد شد. اصلاحات او در موقوفات و مدارس دینی و خلع لباس علما و کاهش اختیارات ایشان، موجب شد تا منصب امامت‌جمعه بیش از پیش تشریفاتی و وابسته به دستگاه حکومت شود (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۴۲؛ صلاح و یاراحمدی، ۱۳۹۴: ۱۱۵). در واقع قصد او گسترش سلطه از راه افزایش قدرت دولت در همه بخش‌های کشور و سرکوب هرگونه مخالفت بود (مرادی و خانی‌پور، ۱۳۹۴: ۱۵۸). در زنجان سیاست‌های رضاشاه اثرگذار بود. اداره اوقاف در پی کنترل موقوفات مسجد جامع برآمد و همین امر بر چالش میان امام‌جمعه و نهادهای دولتی انجامید (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴).

در اوایل عصر رضاشاه، میرزا محمود امام‌جمعه بیشتر در شهرهای تهران و قم اقامت می‌کرد و برخی از مدرسان و طلاب، امامت نمازها را برعهده گرفتند. این دوری از زنجان و مراقبت از راه دور که برخی مواقع با بیماری‌های متعدد نیز همراه بود، موجب بی‌نظمی، خرابی مدرسه و در نتیجه، نارضایتی علما و طلاب شد؛ بنابراین، آن‌ها طی نامه‌های متعدد به وزارتخانه‌ها، ضمن انتقاد، خواستار تعیین ابوعبدالله زنجانی به جای امام‌جمعه شدند (ساکما، شماره سند ۳۱۰/۳۵۵۲۸؛ ساکما، شماره سند ۲۵۰/۱۱۲۶۰). دوری و اقامت میرزا محمود امام‌جمعه در قم، تعلق در ارائه صورت وضعیت درآمدهای سال ۱۳۱۳ش و قطع بی‌مورد درختان کهنسال مسجد، از جمله مسائل قابل بررسی بودند. از سوی دیگر، برابر اعلان مزایده اداره در سال ۱۳۱۳ش، اجاره موقوفات را با مبلغ پایین به برادرش سیدرضی‌الدین مجتهدی

واگذار کرده بود و همین موضوع، عاملی دیگر برای ایجاد تنش‌ها و چالش‌های امام جمعه شده بود (ساکما، شماره سند ۲۵۰/۱۱۲۶۰؛ ساکما، شماره سند ۲۵۰/۹۴۸).

باتوجه به وضعیت نامساعد موقوفات و عزمی که اداره معارف و اوقاف خمسه برای نوسازی‌های خواسته شده از سوی دولت و تهدید اختیارات امام جمعه از راه رسیدگی به تولیت حقیقی موقوفات مسجد جامع داشت، میرزا محمود تصمیم به رسیدگی و حضور بیشتر در مسجد جامع گرفت؛ بنابراین، از سال ۱۳۱۳ش با اقامت دائمی میرزا محمود امام جمعه در زنجان، نمازهای روزانه و جمعه به‌طور مرتب برگزار شد. در شبستان مجاور بازار غالباً میرزا محمود امام جمعه به امامت نماز می‌ایستاد و یحیی طارمی از علمای برجسته زنجان، امامت جماعت را در شبستان مجاور کوچه میرفتح‌الله برعهده می‌گرفت (ساکما، شماره سند ۲۵۰/۱۱۲۶۰؛ ساکما، شماره سند ۲۵۰/۹۴۸). آن‌چه در این بین حائز توجه است، عنوان مسجد جامع بود. توضیح این‌که در بیشتر مناطق کشور مساجد و اماکن مذهبی با پشتیبانی شاه و درباریان ساخته شدند. مسجد جامع که تا بازگشت امام جمعه غالباً بین اهالی با نام‌های «دارا»، «جامع»، «سلطانی»، «شاهی» و «جمعه» شناخته می‌شد، پس از بازگشت میرزا محمود و حضور مداوم در زنجان، به تدریج به نام «مسجد سید»، تغییر یافت (ساکما، شماره سند ۳۱۰/۳۵۵۲۸؛ سالور، ۱۳۷۴: ۲/ ۱۵۹۵؛ اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۲؛ ساکما، شماره سند ۲۵۰/۱۱۲۶۰).

با پیروزی امام جمعه در موضوع رسیدگی به تولیت موقوفات، که با رأی اداره اوقاف و کارشناسان رسمی به‌دست آمد، به تدریج اختیارات و چیرگی او در مسجد جامع بیشتر شد (ساکما، شماره سند ۲۹۷/۳۰۳۶۷؛ ساکما، شماره سند ۲۵۰/۲۸۷). اگرچه جدیت و تلاش‌های وزارت معارف و اوقاف موجب شد که اداره اوقاف خمسه، مزایده موقوفات مسجد جامع را با امضای عبدالواسع شهیدی‌عطار، نماینده میرزا محمود امام جمعه باطل کند (روزنامه پروین خمسه، ۷ رمضان ۱۳۵۱ق: ۲)؛ ولی با اقامت دائمی امام جمعه در زنجان از ابتدای نیمه دوم حکومت رضاشاه، امور جاری به تدریج پیش رفت. (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴).

یکی از آمال و خواسته‌های امام جمعه، تأسیس کتابخانه‌ای برای استفاده عموم بود که موجب فهم و آگاهی شود؛ ولی این مهم به دلیل مشکلات اقتصادی و نبود ظرفیت منابع انسانی و امکانات اجرایی، تا پایان زندگی محقق نشد (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴). در سال‌های پس از بازگشت امام جمعه به زنجان، مسجد جامع محل برگزاری امتحانات مختلف تحصیلی طلاب بود و هر ساله در محوطه و

رواق‌ها انجام می‌شد (پروین خمسه، ۲۸ شوال ۱۳۴۹ق: ۳). با حضور میرزماحمود امام‌جمعه در زنجان، موقعیت خاندانش نیز تثبیت شد و به لحاظ اقتصادی نیز تاحدودی بهبود یافت (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴).

در سال‌های پس از شهریور ۱۳۲۰ش، و تصرف زنجان و آذربایجان به‌دست فرقهٔ دموکرات، میرزا محمود امام‌جمعه از جمله علمای برجستهٔ طرف توجه گروه‌های مختلف بود و در مسجد جامع نشست‌های مختلف برگزار می‌شد. در شهریورماه ۱۳۲۲ش، با کمبود نان در مناطق مختلف کشور، بازاربان زنجان دست به تعطیلی و اعتصاب زدند و در ادامه، مردم برای رسیدگی به این بحران، اجتماع بزرگی را در مسجد جامع تشکیل دادند. آن‌چه مشخص است، خانهٔ امام‌جمعه به‌عنوان یکی از مناطق شور و هم‌اندیشی و تشکیل جلسه، ازسوی پاسپار دوم تیموری و رئیس ادارهٔ خواربار زنجان در نظر گرفته شد (هفته‌نامهٔ شهاب زنجان، ۱ خرداد ۱۳۸۲: ۳). در این سال‌ها جایگاه و موقعیت امام‌جمعه بین سران مملکتی و عامهٔ مردم بالا بود و در جریان مسافرت به عتبات، قوام‌السلطنه، نخست‌وزیر وقت طی نامه‌ای در تاریخ ۱۳۲۵/۳/۲۵ به استانداری استان ششم، توصیه بر رعایت حال امام‌جمعه کرد (ساکما، شمارهٔ سند ۳۱۰/۵۹۹۵۸).

با وفات امام‌جمعه بر اثر بیماری در سال ۱۳۳۴ش، مجالس ترحیم و یادبود، علاوه بر مسجد جامع زنجان، در شهرهایی نظیر بیجار، با مجلس‌داری حاج میرزاعلی آقا، امام‌جمعهٔ گروس برگزار شد و جراید کشور طی آگهی‌های مختلف، آن‌را منتشر کردند (روزنامهٔ اطلاعات، ۷ جمادی‌الثانی ۱۳۷۵ق: ۷؛ روزنامهٔ روح آزادی، ۲۴ دی‌ماه ۱۳۳۴ش: ۱)..

میرزا محمود امام‌جمعه در دوره‌ای ظهور کرد که مشروعیت سنتی خاندان، پس از افول میرزا ابوالفضائل، نیازمند بازتعریف و احیا بود. نخستین گام در این مسیر، ترکیب سرمایه‌های سنتی و مدرن بود. او، هم‌زمان با تحصیل در مدارس جدید زنجان و فراگیری زبان فرانسه، وارد حوزهٔ علمیه شد و تا مرحلهٔ اجتهاد پیش رفت. این ترکیب معرفتی، نوعی «بازتولید سرمایه فرهنگی» بود که در خدمت بازسازی اقتدار خاندانی قرار گرفت؛ تلاشی برای پیوند زدن آموزش نوین با مشروعیت سنتی مذهبی. تحصیل در عتبات عالیات و بهره‌گیری از درس اساتید بزرگ، نشان‌دهندهٔ تلاش هدفمند برای «تثبیت سرمایهٔ معرفتی» در سطح عالی حوزهٔ نجف بود. این سرمایه، پس از بازگشت به زنجان، به‌عنوان پشتوانهٔ مشروعیت مذهبی و ابزاری برای تصاحب منصب امامت‌جمعه به‌کار گرفته شد. در این مسیر،

مساعدهت‌های خاندانی و منطقه‌ای مثل امیرافشار، سیدمحمد مجتهد موسوی (دایی‌اش)، و مهرآبادی، نوعی «ائتلاف برای بازسازی اقتدار خاندانی» بود. این ائتلاف، نه تنها تولید و منصب امام جمعه را تثبیت کرد، بلکه حاشیه امنی برای درآمدهای موقوفه ایجاد نمود و زمینه ساز بازگشت خاندان امام جمعه به مرکز قدرت مذهبی زنجان شد.

صدور اجازه اجتهاد از سوی سیدابوالحسن اصفهانی در سال ۱۳۴۳ق، نقطه عطفی در تثبیت مشروعیت علمی خاندان امام جمعه بود. این اجازه، نه تنها مهر تأییدی بر جایگاه فقهی میرزا محمود بود، بلکه در ساختار قدرت مذهبی زنجان، به عنوان سندی برای تصاحب مشروعیت نهادی عمل کرد. امام جمعه با بازگشت به زنجان، به تدریج مسجد جامع را به مرکز فعالیت‌های مذهبی، آموزشی و اجتماعی بدل کرد. تغییر تدریجی نام مسجد از «سلطانی» و «دارا» به «سید»، بازتابی از «نوسازی نمادین» در ساختار قدرت مذهبی و نشانه‌ای از بازتعریف هویت مذهبی خاندان امام جمعه در فضای شهری زنجان بود. کنش سیاسی او در جریان مجلس مؤسسان و مخالفت با سلطنت رضاشاه، در تضاد با برخی چهره‌های خاندانی نظیر سیدمحمد مجتهد، نشان از «استقلال سیاسی» و تلاش برای حفظ مشروعیت سنتی در برابر قدرت نوظهور پهلوی داشت. در حوزه اقتصادی، با صدور رأی اداره اوقاف به نفع میرزا محمود، و ثبت تولید رسمی بر مغازه‌ها، حمام‌ها و سایر رقبات، اقتدار اقتصادی خاندان تثبیت شد که نشانه «نهادینه‌سازی حقوقی تولید» بود. با توجه به این سیاست‌ها، جایگاه و موقعیت امام جمعه در سال‌های پس از شهریور ۱۳۲۰ش، تثبیت شد. میرزا محمود، با بهره‌گیری از سرمایه علمی، سیاسی، اقتصادی و نمادین، توانست نهاد امامت جمعه را از بحران مشروعیت در نسل قبلی، به اقتدار و نهادینه‌سازی در نسل بعدی بازگرداند.

اقتدار مذهبی در گذار از نهادهای رسمی، جایگاه محمدعزالدین حسینی زنجانی در

تحول امامت جمعه زنجان

سیدمحمدعزالدین حسینی زنجانی، به هنگام بیماری پدرش در عتبات بود و بنا به سفارش او، به زنجان بازگشت. او در سال ۱۲۹۹ش در زنجان به دنیا آمد و مقدمات علوم را به مدت سه سال در تکیه میرزا نصرالله خان گذراند. سپس در مدارس سعادت و توفیق به تحصیل ادامه داد و هم‌زمان، درس جامع المقدمات را نزد سیدرضا جوقینی آموخت. در این بین، زبان فرانسه و دروسی نظیر حکمه الاشراق، مبدأ و معاد و صدرالمتألهین را نزد پدرش خواند. سیدرضا جوقینی، مختار لنکرانی، سیداحمد مجتهدی

و حسین دین‌محمدی، اساتید او در سال‌های تحصیل زنجان بودند (امید زنجان، ۲۷ اسفند ۱۳۷۲ ش: ۱۰؛ فصل‌نامه فرهنگ زنجان، ۱۳۸۱: ۱۱).

باتوجه به فشارهای حکومت رضاشاه و خلع لباس علما، سیدمحمدعزالدین با مشورت پدرش در بیست سالگی به قم رفت. با ورود به حوزه، در کلاس‌های فقه و اصول سیدحسین بروجردی و اسفار روح‌الله خمینی و محمدحسین طباطبایی حاضر شد. سیدمحمد حجت‌کوه‌کمری، سیدصدرالدین صدر و سیداحمد خوانساری، از دیگر اساتیدش در قم بودند. از همشاگردی‌هایش می‌توان، مرتضی مطهری، حسین‌علی منتظری، عبدالجواد اصفهانی، رضا صدر و مهدی حائری را نام برد که بعدها به مقام‌های علمی و سیاسی رسیدند (فصل‌نامه فرهنگ زنجان، زمستان ۱۳۸۱: ۲۵-۲۶؛ امید زنجان، ۱۳۷۲: ۱۰؛ حسینی‌زنجانی، ۱۳۸۷: ۱۱-۲۱). بعد از تحصیل در قم، به سفارش پدرش، برای ادامه تحصیلات روانه نجف شد. سیداسدالله مدنی، همدرس سال‌های حضور در عتبات بود و عبدالهادی شیرازی، ابوالقاسم خویی و سیدمحسن حکیم، از جمله اساتیدش بودند (همان، ۲۵؛ فصل‌نامه فرهنگ زنجان، ۱۳۸۱: ۲۴-۲۵).

با وفات میرزا محمود امام‌جمعه، طی حکمی که از دربار شاهنشاهی ارسال شد، سیدمحمدعزالدین حسینی را به‌عنوان امام‌جمعه بعدی زنجان تعیین کردند (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴). در این برهه تلاش‌های امام‌جمعه جدید بر محور مبارزه با منکرات دنبال شد و برای تحقق این هدف و برآوردن آرزوی دیرینه پدرش، به همت خیران زنجانی، ساخت کتابخانه‌ای را آغاز کرد (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴). هم‌زمان، بخشی از تعمیرات ضروری مسجد جامع با ساخت مناره‌ها و بازسازی ورودی اصلی بنا، به پایان رسید (رستمی، ۱۴۰۴: ۱۰۰-۱۰۱؛ فصل‌نامه فرهنگ زنجان، ۱۳۸۱: ۳۱).

فعالیت‌های سیاسی در مسجد جامع باتوجه به اساتید و دوستان دوره تحصیل و گرایش‌های ضدحکومتی سیدمحمدعزالدین حسینی، از سال ۱۳۴۰ ش آغاز شد. در این برهه امام‌جمعه علاوه بر بیان احکام اسلامی و مسائل دینی، نسبت به اصلاحات ارضی اعتراض می‌کرد (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴). پس از واقعه پانزدهم خرداد ۱۳۴۲ ش و سخنرانی امام‌جمعه در مسجد جامع، به مدت ۴۵ روز بازداشت شد. با آزادی از زندان، تبلیغ رساله علمی رهبر انقلاب، بخشی از سیاست‌های امام‌جمعه بود (حسینی-زنجانی، ۱۳۸۷: ۲۹). یکی از مسائل پیش روی امام‌جمعه، قرآن‌اهدایی محمدرضا شاه پهلوی بود که به مناطق مختلف کشور فرستاد. قرآن‌اهدایی با خط و امضای شاه در زنجان، اعتراض و مخالفت

عده‌ای از علما را به‌دنبال داشت. به گزارش اداره بازرسی ساواک، «امام‌جمعه و بیشتر علما، با بهانه ناخوشی و کسالت، در مراسم استقبال شرکت نکردند» (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴). امام‌جمعه در سفر عتبات به تاریخ ۱۳۴۷ ش، پس از دیداری که با حکیم و خویی داشت، برای رونق دادن به حوزه علمی زنجان، اساسنامه‌ای به‌همراه سایر علما تدوین کرد. وضع طلاب تا اوایل دهه پنجاه باوجود برخی فرازونشیب‌ها، با مساعدت‌های گلپایگانی و سایر مراجع، مساعد بود. یکی از فعالیت‌های امام‌جمعه، تبلیغ برای مرجعیت رهبر انقلاب، پس از وفات حکیم در سال ۱۳۴۹ ش بود و علمایی نظیر مکارم‌شیرازی، به کتابخانه یاری رساندند (امید زنجان، ۱۳۷۳ ش: ۱۰؛ اسناد خاندان امام-جمعه، ۱۴۰۴).

در اوایل دهه پنجاه شمسی با فعالیت‌های سیاسی که صورت می‌گرفت، سران سازمان مجاهدین خلق پس از دستگیری، به اعدام محکوم شدند و امام‌جمعه تلاش فراوانی برای ممانعت از اجرای حکم سعید محسن، از سران مجاهدین کرد؛ ولی موفق نشد (فصل‌نامه فرهنگ زنجان، ۱۳۸۱: ۴۰). با ادامه فعالیت‌های سیاسی عزالدین حسینی در سال ۱۳۵۲ ش، و به‌رغم مساعدت منوچهر آزمون در مسائل اوقافی، به تحریک او به مشهد تبعید شد. امام‌جمعه زمان تبعید در مشهد، دروس تفسیر، فقه و اصول را برگزار می‌کرد و بعد از تدریس اساتیدی نظیر تهرانی و فلسفی، کلاس‌هایش شروع می‌شد (امید زنجان، ۱۳۷۳: ۱۰ و ۴۲).

انقلاب اسلامی در زنجان از حوادث مهمی بود که امام‌جمعه نقش مهمی برعهده داشت. مسجد جامع نیز یکی از مراکز اصلی کمیته انقلاب اسلامی به ریاست امام‌جمعه بود و برای بررسی امور جاری و حل مشکلات در نظر گرفته شد. در ماه‌های ابتدایی پس از انقلاب نیز، نامه‌های فراوانی به دفتر امام‌جمعه ارسال شد (اسناد خاندان امام‌جمعه، ۱۴۰۴).

با ترور ناموفق سیدعزالدین حسینی که در ادامه با حوادث مهاجرت به مشهد و خلع از تولیت موقوفات مسجد جامع ازسوی اداره اوقاف و استعفا از امامت‌جمعه همراه بود، نماز‌جمعه به امامت سیداسماعیل موسوی، امام‌جمعه جدید برگزار شد؛ ولی مدتی بعد با بازگشت تولیت به خاندان امام‌جمعه، سیدمحمد حسینی‌زنجان، فرزندش به‌عنوان نماینده متولی، وظیفه امامت نمازهای روزانه را در مسجد جامع برعهده گرفت و نمازهای جمعه در صحن امام‌زاده سیدابراهیم برگزار شد (آرشیو اسناد اداره اوقاف شهرستان زنجان، ۱۴۰۳).

پس از وفات امام‌جمعه در سال ۱۳۹۲ ش، سیدمحمد حسینی تولیت موقوفات را برعهده گرفت. سیدمحمد حسینی‌زنجانی، نماینده متولی و امام‌جماعت، از نیمه‌های دهه ۶۰ ش، سخنرانی‌های مفصلی پیرامون احکام و معارف اسلامی و تفسیر آیات قرآن انجام داد، که گروهی از جوانان علاقه‌مند از همان سال‌های نخستین، این سخنرانی‌ها را پس از ضبط، در اختیار نمازگزاران و متقاضیان قرار دادند. اگرچه نهاد امامت‌جمعه از این خاندان خارج شد؛ ولی نفوذ و جایگاه بالای متولی جدید در بین طبقات مختلف و حضور مستمر در دفاتر مشهد و زنجان برای پاسخ به مسائل شرعی و شنیدن مطالبات گروه‌های مختلف، موجب تداوم جایگاه خاندانی در زنجان شده‌است.

تحول نهاد امامت‌جمعه زنجان در عصر سیدمحمدعزالدین حسینی‌زنجانی و فرزندش سیدمحمد حسینی‌زنجانی را می‌توان نمونه‌ای از «گذار تاریخی مشروعیت مذهبی» در ایران دانست؛ گذاری که از اقتدار سنتی مبتنی بر نسب، وقف و مرجعیت محلی، به کنش‌گری سیاسی، نهادی و انقلابی در بستر جمهوری اسلامی بود. سیدمحمدعزالدین حسینی‌زنجانی، برخلاف اسلاف خود که مشروعیت‌شان را از پیوند با دربار قاجار و شبکه موقوفات می‌گرفتند، با شبکه مرجعیت، و پیوند با جریان‌های انقلابی، نهاد امامت‌جمعه را به یک نهاد کنش‌گر سیاسی و اجتماعی تبدیل کرد. او با بهره‌گیری از مفاهیم اقتدار سنتی، در لحظه بحرانی انقلاب، مسجد جامع را به مرکز تصمیم‌گیری، بسیج مردمی و حکمرانی محلی تبدیل کرد. در این دوره، مسجد جامع از یک فضای عبادی به یک «نهاد چندمنظوره مذهبی-سیاسی» بدل شد؛ فضایی که در آن، مرجعیت دینی، کنش انقلابی، و مدیریت شهری در هم تنیده بودند. این تحول را می‌توان در چارچوب «نهادگرایی تاریخی» تحلیل کرد؛ جایی که نهادهای سنتی، در مواجهه با بحران‌های ساختاری، خود را بازتعریف می‌کنند و کارکردهای جدیدی می‌پذیرند. بر مبنای رویکرد نهادگرایی تاریخی، نهادها نه به عنوان ساختارهای ایستا، بلکه به منزله حافظه‌های تاریخی قدرت و معنا عمل می‌کنند (Thelen, 1999: 369, 401-404). امامت‌جمعه نیز طی سیر تحولات قاجاریه تا انقلاب اسلامی، با تکیه بر زمینه تاریخی، شبکه‌های خاندانی و منابع مذهبی، کارکرد خود را مکرر بازتعریف کرد. این مشی و رویکرد نشان داد که استمرار مذهبی، حاصل تصمیم‌های مقطعی نیست، بلکه محصول مسیرهای تاریخی و نقاط بحرانی است که هر بار موجب تثبیت یا تحول در الگوی مشروعیت شده‌اند (Mahonery & Thelen, 2010: 18). هر تغییر در ساختار این نهاد، از جابه‌جایی خاندانی تا بازتعریف وظایف پس از انقلاب اسلامی، در واقع شکلی از باز ترکیب نهادی است

که با اقتضائات سیاسی و اجتماعی هر دوره پیوند دارد (Hall & Taylor, 1996: 936, 957). در این چارچوب، امامت جمعه به عنوان نهادی حافظه مند، توانست اقتدار دینی را از شکل سنتی به نماد نهادی-انقلابی منتقل کند، بی آن که رشته مشروعیت تاریخی اش گسسته شود.

تحول نهاد امامت جمعه زنجان؛ تبارشناسی، اقتدار مذهبی و فراز و فرودهای سیاسی

امام جمعه	شاه عصر	دوره امامت	مسائل سیاسی عصر	چالش‌ها	اقدامات مهم	تداوم/ بازگشت
سیدمحمد مجتهد سردانی	فتحعلی شاه محمدشاه ناصرالدین شاه	۱۲۶۹-۱۲۳۸ ق. ۵ / ۱۲۳۱-۱۲۰۱ ش. ۵	سیاست قاجارها برای کنترل شورش و رقابت‌های محلی- جنگ‌های ایران و روسیه- آغاز رقابت‌های مذهبی و شورش بابیان	بحران مشروعیت غیرمحملی و اثبات اعتبار و مخالفت و ستیز با برخی از علما	پذیرش تولید و امامت جمعه زنجان- داوری و تأسیس محکمه شرع- مبارزه با بابیان- نگارش آثار فقهی	آغاز نهادسازی خاندانی و تثبیت اقتدار دینی- اجتماعی از قالب منصب فردی به نهاد محلی
میرزا عبدالواسع	ناصرالدین شاه	۱۲۹۱-۱۲۶۹ ق. ۵ / ۱۲۵۳-۱۲۳۱ ش. ۵	دولت سازی مذهبی- سرکوب بابیان و بهائیان- ارتباط نزدیک با دربار	حساسیت اجتماعی نسبت به مصارف موقوفات- فشار اقتصادی و رقابت‌های درون طبقاتی	تأسیس محکمه شرع- مبارزه با بهائیان- تلاش برای تثبیت جایگاه خاندانی	تثبیت اقتدار خاندانی با نزدیکی به دولت و دربار- فرسایش اعتماد عمومی در حوزه اقتصادی و زمینه‌ساز شکاف‌های بعدی
میرزا ابوالفضائل	ناصرالدین شاه مظفرالدین شاه محمدعلی شاه احمد شاه	۱۳۳۶-۱۲۹۱ ق. ۵ / ۱۲۹۷-۱۲۵۳ ش. ۵	بحران مشروعیت نهادی- انقلاب مشروعیت - جنگ جهانی اول و قحطی	بیماری اعتیاد- نارضایتی طلاب از وجوهات- تلاش رقیب برای سلب تولید- قطع مقرری در جریان انقلاب مشروطه و فشار اقتصادی	اداره مسجد جامع- ائتلاف با علمای بزرگ برای تثبیت تولید- مخالفت با مشروطیت- احقاق حقوق و بازگشت به تولید در اواخر عمر	استمرار شکننده - فرسایش سرمایه نمادین و تضعیف اقتدار نهادی تحت بحران‌های اقتصادی-سیاسی
میرزا محمود	احمد شاه رضا شاه محمدرضا شاه	۱۲۷۵-۱۳۳۶ ق. ۵ / ۱۳۳۴-۱۲۹۷ ش. ۵	تمرکز قدرت رضاشاه و کنترل موقوفات- مجلس مؤسسان ۱۳۰۴ش- بحران نان و حوادث پس از شهریور ۱۳۲۰ش	درگیری با اداره اوقاف- نارضایتی تعدادی از علما و طلاب از نحوه اداره مسجد جامع- حساسیت‌ها نسبت به مزایات و اجاره رقابت	جامع- تثبیت حقوقی تولید- مخالفت با سلطنت پهلوی- تقویت کارکرد آموزشی مسجد جامع- تلاش برای ایجاد کتابخانه	بازایی مشروعیت و استمرار اقتدار با ترکیب سرمایه علمی-اجتماعی و نهادینه-سازی حقوقی تولید به رغم فشار دولت
سیدمحمد عزالدین	محمدرضا شاه انقلاب اسلامی	۱۳۵۲-۱۳۳۴ ش. ۵ و ۱۳۵۹-۱۳۵۷ ش. ۵	اصلاحات ارضی و واقعه ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ش- گسترش شبکه مرجعیت- پیروزی انقلاب اسلامی و تأسیس نهادهای انقلابی	بازداشت در سال ۱۳۴۲ش- تبعید به مشهد در سال ۱۳۵۲ش- ترور ناموفق ۱۳۵۹ش- خلع تولید از سوی اداره اوقاف	تأسیس کتابخانه حسینی- تدوین اساس نامه حوزه علمیه زنجان- تبلیغ مرجعیت رهبر انقلاب اسلامی- ریاست کمیته انقلاب اسلامی مسجد جامع	انتقال نقش به فرزند در قالب تولید و امامت جماعت- استمرار نفوذ خاندانی پس از خروج از منصب رسمی امام جمعه از خاندان

سیدمحمدعزالدین حسینی زنجانی، با تأسیس کتابخانه، تدوین اساسنامه حوزه علمیه با مشارکت سایر علما، و تعامل فعال با مراجع بزرگ و نیروهای انقلابی، نه تنها سرمایه نمادین خاندان امام جمعه را احیا

کرد، بلکه آن را در قالب‌های نوین نهادینه ساخت و استمرار بخشید. او با پیوند زدن سنت فقهی به کنش سیاسی و با تبدیل مسجد به کانونی برای آموزش، بسیج و مدیریت اجتماعی، الگویی از «نهاد مذهبی بازآرایی‌شده» در عصر انقلاب ارائه داد. با این حال، استمرار این اقتدار با چالش‌هایی همراه شد که نشانه‌هایی از «بحران مشروعیت اقتصادی» در نهاد مذهبی داشت؛ بحرانی که ریشه در دگرگونی‌های شتاب‌زده ساختار سیاسی پس از انقلاب، و ناتوانی در تطبیق ساختار سنتی تولید با الزامات حقوقی و اجتماعی جدید بود. خاندان امام‌جمعه زنجان، در این دوره، از حافظه تاریخی خود بهره گرفت؛ ولی با اقتضات جدید، خود را بازآرایی کرد، فرآیندی که همچنان نیازمند بازنگری در شیوه تولید، شفاف‌سازی اقتصادی، و بازتعریف نسبت با مردم و دولت است؛ تا نهاد مذهبی، نه فقط حافظ سنت، بلکه پاسخ‌گوی نیازهای مختلف جامعه نیز باقی بماند.

نتایج پژوهش

بررسی تاریخی - نهادی جایگاه امامت‌جمعه در زنجان، با تمرکز بر خاندان حسینی‌زنجانی، نشان می‌دهد که این ساختار مذهبی - سیاسی، در قالبی خاندانی، توانسته است از اواخر دوره قاجار تا جمهوری اسلامی، اقتدار خود را در بستر تحولات محلی و ملی استمرار بخشد. این استمرار، نه حاصل ثبات ساختاری، بلکه نتیجه بازآرایی‌های پی‌درپی در مواجهه با بحران‌های مشروعیت، تحولات سیاسی، و چالش‌های اقتصادی بوده است؛ فرآیندی که در چارچوب «نهادگرایی تاریخی» بوده است.

نقطه آغاز این مسیر، تأسیس نهاد امامت‌جمعه از سوی سیدمحمد مجتهدسردانی بود؛ فقیه‌ای که با بهره‌گیری از سرمایه علمی، نسب سادات، و پیوند با دربار قاجار، توانست منصب عبادی را به ساختاری نهادی با کارکردهای مذهبی، قضایی و سیاسی ارتقا دهد. مشارکت او در سرکوب باییت، تنظیم قراردادهای شرعی، و تولید آثار فقهی، سرمایه‌ای نمادین برای تثبیت اقتدار خاندانی فراهم آورد و مسجد جامع زنجان را به تدریج به یکی از محورهای اقتدار مذهبی در ولایت خمسه بدل ساخت. در نسل‌های بعد، این ساختار با چالش‌های متعددی مواجه شد. در عصر میرزا عبدالواسع، امامت‌جمعه از یک منصب فردی به ساختاری خاندانی با کارکردهای امنیتی و اجتماعی گسترش یافت. در سال‌های حیات میرزا ابوالفضائل، با ظهور نشانه‌های فرسایش سرمایه نمادین، بحران مشروعیت اقتصادی و رقابت‌های درون مذهبی، اقتدار این جایگاه به چالش کشیده شد. در عصر میرزا محمود حسینی، با ترکیب سرمایه‌های سنتی و مدرن و تعامل با نهادهای دولتی، بازسازی اقتدار خاندانی در قالبی جدید

صورت گرفت؛ از جمله اندیشه تأسیس کتابخانه، تثبیت تولید موقوفات و ایفای نقش در مناسبات شهری. در عصر سیدمحمدعزالدین حسینی زنجانی، امامت جمعه به کانونی برای فعالیت‌های فرهنگی در قالب تأسیس کتابخانه حسینی، کنش سیاسی، بسیج مردمی و مدیریت شهری تبدیل شد. او با بهره‌گیری از مفاهیم «اقتدار» و پیوند با جریان‌های انقلابی، توانست در لحظه بحرانی انقلاب اسلامی، مسجد جامع را مرکز تصمیم‌گیری و ساماندهی نهادهای مردمی کند. ایفای نقش در کمیته انقلاب، رسیدگی به امور مردم و مخالفت در برابر حکومت پهلوی، نشان‌دهنده بازتعریف نهاد مذهبی در قالبی انقلابی و چندمنظوره بود. در نسل بعد، با استمرار تولید توسط سیدمحمد حسینی زنجانی و با وجود نداشتن منصب امامت جمعه، تلاش‌هایی برای بازسازی مشروعیت مذهبی و حفظ پیوند با جامعه صورت گرفت. سخنرانی‌های دینی، پاسخ‌گویی به مسائل شرعی و حضور فعال در دفاتر مشهد و زنجان، بخشی از این سیاست‌های احیاگرانه است.

در مجموع، نهاد امامت جمعه زنجان، در گذار از اقتدار سنتی به کنش‌گری نهادی، الگویی از بازتولید قدرت مذهبی در بستر بحران و تحول ارائه می‌دهد؛ الگویی که نشان می‌دهد چگونه ساختارهای سنتی، با بهره‌گیری از حافظه تاریخی، سرمایه معرفتی و پیوند با قدرت سیاسی، می‌توانند در دل تحولات ساختاری، خود را بازتعریف کنند و استمرار یابند. این تجربه، نه تنها برای فهم تحولات قدرت مذهبی در ایران معاصر، بلکه برای تحلیل نهادهای مذهبی در جوامع اسلامی، قابل تعمیم و قابل تأمل است.

منابع و مطالعات

کتاب و مقالات

آبراهامیان، پرواند (۱۳۸۴)، ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی، چاپ ۹، تهران: نشر نی.
آرشیو اسناد اداره اوقاف شهرستان زنجان (۱۴۰۳)، پرونده مسجد جامع زنجان، زنجان: اداره کل اوقاف شهرستان زنجان

احتشام السلطنه، محمود (۱۳۹۲)، *خاطرات محمود احتشام السلطنه*، به کوشش سیدمحمد مهدی موسوی، تهران: زوار.

ارباب، فروغ (۱۹۹۹)، *اختران تابان*، جلد ۱، چاپ سوم، دهلی‌نو: مؤسسه چاپ و انتشارات مرآت.
اعتضادالسلطنه، علی‌قلی میرزا (۱۳۵۱)، *فتنه‌ی باب*، به‌اهتمام و توضیحات و مقالات عبدالحسین نوایی، تهران: انتشارات بابک.

امانت، عباس (۱۴۰۰)، عهد قاجار و سودای فرنگ، ترجمه کاظم فیروزمند، لندن: نشر مه‌ری.
 امیرطهماسبی، عبدالله (۱۳۰۵)، تاریخ شاهنشاهی اعلیحضرت رضاشاه کبیر، تهران: مطبعه مجلس.
 بیات، کاوه، کوهستانی نژاد، مسعود (۱۳۷۲)، اسناد مطبوعات (۱۲۸۶-۱۳۲۰)، جلد ۱، تهران: سازمان اسناد ملی.

حسینی زنجانی، سیدمحمدباقر (۱۳۸۷)، زندگی‌نامه مرجع عالیقدر شیعه حضرت آیت‌الله العظمی سیدمحمدعزالدین حسینی زنجانی، چاپ اول، مشهد: محقق.

خزائی، یعقوب، خزائی، شیرزاد (۱۳۹۷)، تحول در آئین‌های اعدام در گذار از دوره قاجار به مشروطه و پهلوی (از مرگ هزارباره تا نقطه صفر تعذیب)، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۲، شماره ۲۳، صص ۸۳-۱۰۴.

خورموجی، محمدجعفر (۱۳۴۵)، تاریخ قاجار؛ حقایق الاخبار ناصری، به کوشش حسین خدیوچم، تهران: نشر زوار، ۱۳۴۵.

رستمی، حسن (۱۴۰۱)، مشروطیت در زنجان؛ ستیزه‌ها و کشمکش‌های گروه‌های اجتماعی و عناصر سیاسی و مذهبی در سال‌های ۱۳۳۴-۱۳۳۹ ق، چاپ اول، تهران: نگاه معاصر.

رستمی، حسن (۱۴۰۴)، میراث دارا؛ تاریخ مسجد جامع زنجان و دگرگونی و بازاندیشی در مسئله تولیت موقوفات، چاپ اول، تهران: نگاه معاصر.

زنجانی، ابراهیم (۱۳۹۳)، خاطرات شیخ ابراهیم زنجانی، به کوشش غلامحسین میرزاصالح، چاپ سوم، تهران: انتشارات کویر.

سالور، قهرمان میرزا (۱۳۷۴)، خاطرات عین‌السلطنه سالور، جلد ۵، به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار، تهران: اساطیر.

شبیبری زنجانی، موسی (۱۳۹۱)، جرعه‌ای از دریا؛ مقالات و مباحث شخصیت‌شناسی و کتاب‌شناسی، جلد ۲، قم: مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه.

صلاح، مهدی، یاراحمدی، معصومه (۱۳۹۴)، بررسی جایگاه سیاست یکپارچه‌سازی فرهنگی در تمرکزگرایی دولت رضاشاه، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۹، شماره ۱۷، صص ۱۰۷-۱۳۶.

قدیمی قیداری، عباس، جنگجو قولنجی، شهناز (۱۳۹۶)، همکاری روس و انگلیس و حوادث خونین تبریز در سال ۱۳۳۰ ق/م، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۱، شماره ۲۱، صص ۲۰۷-۲۳۲.

گفتگو با مرجع عالیقدر تقلید آیت‌الله العظمی حاج سیدعزالدین زنجانی مدظله العالی (۱۳۸۱)، فصل‌نامه فرهنگ زنجان، شماره مسلسل ۱۰ و ۱۱، صص ۷-۲۴ و شماره ۱۲، صص ۱-۴۴.

محسن اردبیلی، یوسف (۱۳۹۶)، محسن‌نامه؛ مجموعه مقالات ایرانشناسی یادنامه دکتر محسن جعفری-مذهب: حکام زنجان در قرن سیزدهم هجری قمری (۱۲۰۱-۱۳۰۰)، به‌خواستاری پروین استخری و جمشید کیانفر، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران.

مرادی، مسعود، خانی‌پور، سمیه (۱۳۹۴)، بررسی افکار و اندیشه‌های مهدی‌قلی خان هدایت (مخبر السلطنه) و رابطه آن با سنت، مذهب و مدرنیته، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۹، شماره ۱۷، صص ۱۴۲-۱۸۲.

موسوی زنجانی، ابراهیم (۱۳۵۲)، تاریخ زنجان، علما و دانشمندان، تهران: کتابفروشی مصطفوی-بوذرجمهری.

Hall, peter A, Taylor, Rosemary C. R (1996), Poliyical Science and the three new institutionalisms. *Political studies*, 44(5), 936-957.

Keddie, N. R (1981), *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892*, London: Frank Cass.

Lajvardi, Habib (1987), *Reference Guide to the Iranian Oral History Collection*, Cambrdge, MA: Harvard University, Center for Middle Eastern Studies.

Lambton, A. k. s (1953), *Landlord and Peasant in Persia; A study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, Oxford: Oxford University Press.

Mahoney, James, Thelen, Kathleen (2010), *Explining institutional change; Ambiguity, Agency and power*, Cambridge: Cambridge University Press.

Thelen, Kathleen (1999), Historical Institutionalism in Comparative Politics, *Annual Review of Political Science*, 2(1). 369-404.

اسناد

- اسناد خاندان امام جمعه (۱۴۰۴)، *اسناد خاندان و مسجد جامع*، زنجان: دفتر آیت‌الله حسینی زنجانی.
- اسناد خاندان دامادی (۱۴۰۲)، *وقف‌نامه مسجد جامع*، زنجان: کتابفروشی علویون.
- اسناد خاندان شیخ‌الاسلام زنجانی (۱۴۰۰)، *صورت مصالحه‌نامه‌ها و اجاره‌نامه‌ها*، زنجان: مجموعه اسناد خاندان ضیایی.
- اسناد خاندان موسوی زنجانی (۱۳۹۹)، *اسناد دوره قاجار و پهلوی*، تهران: آرشیو جعفر میرزایی.
- اسناد موزه مهرانه (۱۴۰۲)، *اسناد خاندان میرزایی*، زنجان: موزه مهرانه زنجان.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، شماره‌های اسناد: ۲۴۰/۱۵۲۸۵، ۲۴۰/۱۴۶۸۰، ۲۴۰/۱۵۲۸۷، ۲۴۰/۷۴۸۵۵، ۲۴۰/۲۸۷، ۲۵۰/۹۴۸، ۲۵۰/۸۸۷۳، ۲۵۰/۱۱۲۶۰، ۲۵۰/۱۶۷۸۷، ۲۹۳/۲۸۱۵، ۲۹۳/۷۸۷۵، ۲۹۷/۳۰۳۶۷، ۳۱۰/۳۵۵۲۸، ۳۱۰/۵۹۹۵۸، ۲۹۰/۲۶۳۸.
- کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کموماشا)، شماره سند ۰۳۱۸۲۱۵-۷۰۰۲۰۱۲۰.

نسخ خطی

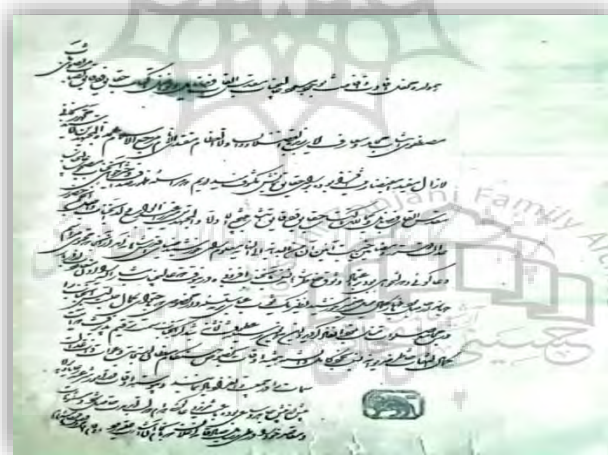
- حسینی، سیدمحمد (بی‌تا)، *لسان‌الصدق*، زنجان: اسناد خاندان امام جمعه.
- فاضل مازندرانی، اسدالله (بی‌تا)، *تاریخ ظهور الحق*، جلد ۲، زنجان: اسناد خاندان امام جمعه.
- ملا محمدحسن بن ملاقنبر علی (۱۳۰۸)، *شرح زندگی علمای خمسه*، زنجان: اسناد خاندان امام جمعه.

روزنامه

- روزنامه اطلاعات، سال ۳۰، شماره ۸۹۰۲، ۳۰ دی ۱۳۳۴.ش.
- روزنامه ایران، سال دوم، شماره ۲۹۸، ۲ ذی‌حجه ۱۳۳۶.ق.
- روزنامه ایران، سال نهم، شماره ۱۸۹۴، ۱۱ صفر ۱۳۴۴.ق.
- روزنامه ایران نو، سال اول، شماره ۷۰، ۶ ذی‌قعدة ۱۳۲۷.ق.
- روزنامه ایران نو، سال اول، شماره ۹۵، ۷ ذیحجه ۱۳۲۷.ق.
- روزنامه پروین خمسه، سال اول، شماره ۴، ۲۷ اسفند ۱۳۰۹.ش.
- روزنامه پروین خمسه، سال دوم، شماره ۱۴۸، ۲۶ خرداد ۱۳۱۱.ش.
- روزنامه پروین خمسه، سال دوم، شماره ۱۹۵، ۱۴ دی ۱۳۱۱.ش.
- روزنامه چهره‌نما، سال سوم، شماره ۲۶، ۲۰ رجب ۱۳۲۴.ق.
- روزنامه روح آزادی، سال چهارم، شماره ۱۵۱، یکشنبه ۲۴ دی ۱۳۳۴.
- هفته‌نامه امید زنجان، سال اول، شماره ۱۹، پنج‌شنبه ۲۷ اسفند ۱۳۷۲.ش.
- هفته‌نامه امید زنجان، سال اول، شماره ۲۰، دوشنبه ۱۵ فروردین ۱۳۷۳.ش.
- هفته‌نامه شهاب زنجان، سال نهم، شماره ۱۷۳، پنج‌شنبه ۱ خرداد ۱۳۸۲.ش.

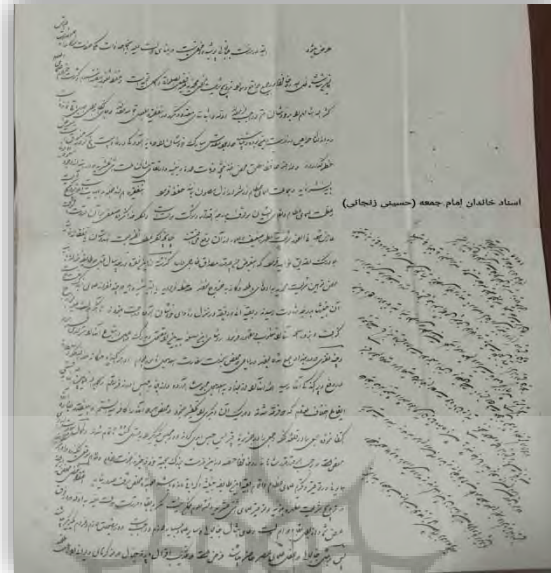

وصیت‌نامه سید محمد مجتهد سردانی (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴)

اعتماد محمد شاه قاجار به خاندان امام جمعه و اعطای یک ثوب عبا (اسناد خاندان

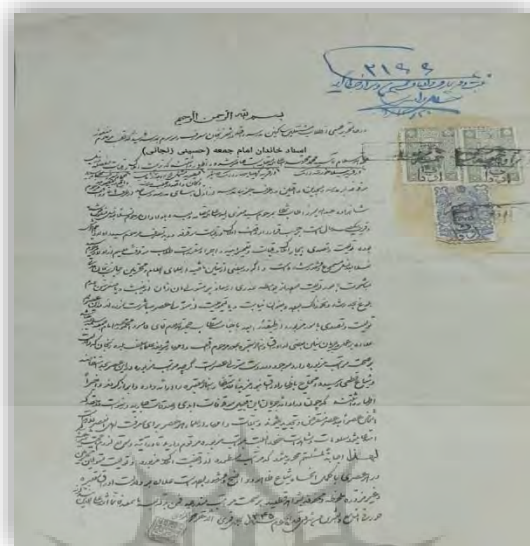
امام جمعه، ۱۴۰۴)

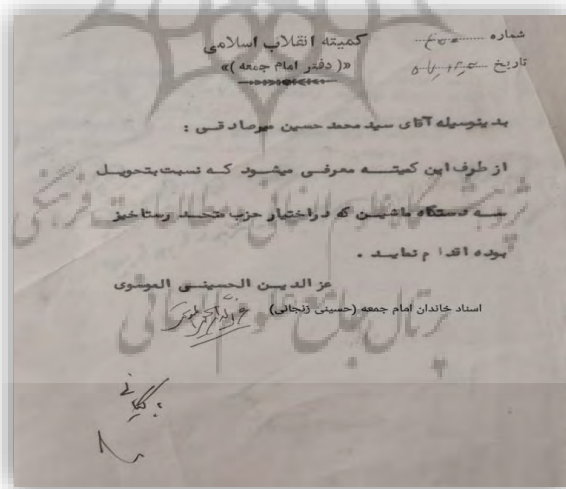
نامه میرزا حسین خان سپهسالار به میرزا عبدالواسع امام جمعه، درباره بهائیان زنجان (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴)

نامه وزارت امور خارجه درباره بیماری میرزا ابوالفضائل امام جمعه (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴)

حمایت سید محمد مجتهد از تولیت میرزا محمود امام جمعه بر موقوفات مسجد جامع (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴)

ریاست سید محمد عزالدین امام جمعه بر کمیته انقلاب اسلامی مسجد جامع (اسناد خاندان امام جمعه، ۱۴۰۴)